

מכאן הלכה והתגלגלה הסתה שעניינה השמצה בגין ניסיון יהודי, כביכול, לפגוע בתהלוכות שכינסו הן הפולנים הקתולים והן הרוסים הפרובוסלבים. הסכנה הגיעה עד לכדי צורך דחוף בתענית בקבר הגאון, ואכן, הפורענות חלפה; פחות בגין כוחו של בית כנסת הזה שבניגוד לחברו 'הגדול' משפיע אומנם על ההיסטוריה, אך באופן ריאלי יותר (המטיף שלו אכן זכה להצלחה פוליטית), ויותר בגין גורמים אחרים. עסקנו באגדה זו בדיון בקבר הגר"א (לעיל), ומתברר כי ההצלה קשורה בקבר הקדוש, ולא דווקא בבית כנסת המעדיף את החדש על פני המסורת.

יצחק ברוידס עיבד את האגדות הישנות הללו שכונסו בספר שהתפרסם אחרי המלחמה ונושא את זיכרונה של וילנה שנעלמה. אינני מחבר אגדות, אך ביכולתי להציע בסיס לאגדה על דמויות פשוטות, למשל, על שמש שעולה לגדולה. יומנו של הרמן קרוק מספר:

ב-4 ביולי 1941 הגיעה מכונת לבית הכנסת שברחוב היהודי ויצאו ממנה שני גרמנים... הם נכנסו לחצר ושאלו על הרב של וילנה. הובא בפניהם השמש העירוני חיים מאיר גורדון, יהודי גברתן, גבוה, בעל זקן לבן ארוך. על השאלה אם הוא הרב של וילנה, השיב גורדון בשלילה. הוא הבהיר שהרב הראשי ו' רובינשטיין, הוא באמריקה והרב השני חיים עוזר גרודזנסקי נפטר. הגרמנים לא יכלו להבין כיצד יכולה להיות וילנה בלי רב, הם ציוו עליו 'אם זה המצב, הרי אתה הוא הרב', ובהמשך הודיעו לו: 'אנחנו מצווים שהיום עליך להרכיב נציגות יהודית שתציג אותה בפנינו מחר'.³⁴⁸

המוטיב של אישיות פשוטה המוכתרת בכתר המנהיגות שנפוץ כל כך בפולקלור לסוגיו, עוטה כאן לבוש טרגי; ואף שאין הרבה דיווחים על הסיפור הזה,³⁴⁹ ניתן לראותו כמדומה כאגדה שהתגשמה, הגרעין המחריד הטמון בה הבשיל לאשכולות מרורות. החפץ לחרוז אגדות למחרוזת אחת, יוכל לחבר אגדה זו לאגדה אחרת שמבוססת על היעדר רב בוילנה, אגדה שסופרה לעיל, אלא שהפעם לא עמד לה לקהילת וילנה הגר"א שסייע בעת הקשה ההיא.

העובדות ההיסטוריות הבאות לא ניצוקו עדיין לתבנית אגדית. אולם, מוטיב המנהרות והמחילות מהווה בסיס אפשרי לאגדה: "[...] על כן התחילו בונים בעיר, מחוץ לגטו, מלינות מחוברות בנהרות אל הגטו. [...] מבית החולים היהודי בגטו

348 ארד, וילנה, עמ' 61.

349 מופיע גם ב'פנקס הקהילות, פולין, עמ' 66.

נמשכה מנהרה אל בית הכנסת 'טהרת הקודש' שברחוב זאוולנה [...]"³⁵⁰ מנהרות אלו לא הביאו כידוע תועלת מרובה, אך הן ממחישות ללא ספק את המאבק הנואש להישרדות. ואם הייתה לבית הכנסת הגדול מנהרה אגדית (לעיל), זכה גם 'טהרת הקודש' למנהרה ממשית.

סוף דבר, שניאור ב'זילנה' - פואמה שיש בה יותר משמינית של האגדה הקסומה - משתמש בבית הכנסת הישן בפתיחה: "זה שביסך הטלוא, כגג בית הכנסת הישן / נעלה בעיני ניניך מכובעי מגדלי מוזהבים".³⁵¹ מראה הגג הלז הוא מתמצית מראה של וילנה היהודית. בסיום הפואמה מוצגת חתימתה של אגדת וילנה, אגדה שאמורה להציג את וילנה היהודית החדשה הנשענת על סגולותיה המסורתיות של העיר המופלאה, אגדה שלרוע המזל לא נתגשמה:

ראי נא בנייך ונינייך השבים מה רבו ושונים: / ארוכי הזקן ומגולחי הפאה, אך חניך הגזוז / ינוצץ בעפעפי כולהם וחלב חוכמתך על שפתם; / באולם בית כניסתך הישן, המקושט בפיתוחים עתיקים, / ישאו תפילתם בציבור, רננת שחרית חדשה, / וצללו בה תקוות חדשות לך ולכל זרעך עד עולם!³⁵²

יבואו תיירים כמה שיבואו, 'אולם בית כניסתך הישן לא יכיל עוד מתפללים השבים לוילנה.

ירושלים דליטא - תחילת דבר, סוף דבר

כינויה של עיר על שם ירושלים או בזיקה לה הינו עניין ידוע, ולא-מעטות הן הערים שזכו - מי בפי העם ומי בעט סופרים והוגים - לכינוי הנכבד הזה הרוקם קשר כלשהו בינו ובין עירו הקדושה של העם היהודי ומושא חלומותיו.³⁵³ בבואנו ללבן

350 דבור'צקי, במרי ובשואה, עמ' 78-79.

351 שניאור ושטרק, וילנה, עמ' 1.

352 שניאור, שירים, ב, עמ' 370.

353 לרשימה ראו אצל: צמרון, וילנה כירושלים דליטא. בפרק 'זילנה מבצר התורה והחכמה' כותב מעריך גדול של העיר: 'זילנה, כאמור, שייכת לסוג הערים דוגמת ירושלים, יבנה, נעדרעא, סורא ופומפדיא. היא מפורסמת כקורדובה וצפת אצל המקובלים ומדזיבוז בין החסידים. כל מיני דרשות, מחקרים ושיטות על מושג האלוהים, תפיסת האדם ודרך היהודי לא ידברו ללבנו כזכר אותן הערים המיוחסות - ערי סמל ומופת לישראל' (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 11). אין לכתור, לעתים השימוש בירושלים בהקשרים אלו בספרות מזויל קמעה את ערך העיר. כדוגמה מיצירה בת ההווה, נאום הכומר לאם האומללה: "[...] מדוע יהודי בואנוס איירס שמטו את תרמיליהם ובנו את חייהם על החוף, בדיוק במקום שבו ירדו מהאנונייה? בודאי היה לכם קל יותר להצטרף לחברים הגאוצ'וס שלכם בצפון, שם נבנתה ירושלים יפה, ירושלים של ארגנטינה, שאיש לא ערער עליה ואיש לא פגע בה לרעה, והיהודים יכלו לפרוח בה. אין כל היגיון להשאר כאן, כשהצרות מוצאות אתכם בקלות כה רבה" (אנגלנדר, המשרד לתפקידים מיוחדים, עמ' 367).

מעט את זיקת ירושלים לוילנה נזכיר כי 'ירושלים דליטא' הוא הכינוי המפורסם של העיר, אולם, לא היה זה כינויה הספרותי היחידי; י"ל גורדון כינה את וילנה - 'אילון'. בראש ובראשונה מקופל בכינוי המוזר משחק מצלול ברור המושתת על הצטלצלותם של עיצורי למ"ד ונו"ן. 'אילון' מתאימה ללשון הכמו-מקראית שבה נכתבה היצירה 'על קוצו של יו"ד' המתייחסת כמוכן להווי ההווה, והיא מופיעה ביצירות נוספות.³⁵⁴ 'אילון' זו, הנושאת קונטציות מקראיות ברורות - 'שמש... וירח בעמק איילון, נותרה, מסתבר, ללא נסים; בניתוחה של זיוה שמיר:

המאור שבא להפיץ את קרני שמשו של ההשכלה, הותיר את אילון שרויה, כמימים וימימה, באורו החיוור והמתעתע של הירח. מכל מקום, ברור כי מה שהתחולל באילון אינו בחזקת נס, כדוגמת הנס שאירע ליהושע במלחמתו נגד חמשת מלכי האמורי ('שמש בגבעון דום וירח עמק אילון'): איילון נותרה בעמק הבכא, או 'עמק החרוץ', ככתוב בפואמה [...].³⁵⁵

הנה כי כן, יש כאן בעצם השוואה סמויה לירושלים: 'גורלה של איילון-וילנה, של ירושלים דליטא, הוא כגורל ירושלים לפני החורבן'.³⁵⁶ נמצאנו למדים, גם כשמכונה וילנה איילון - מהדהדת בכינוי השוואתה לירושלים והיא העומדת ברקע.³⁵⁷ וכשמדובר על כינויים מיוחדים, לא נתעלם גם מכינויים פיוטיים שכוונו לשעה מיוחדת דוגמת: "שאלו בת יעקב היושבת צפונה / לשלום הבא לשאול לשלומך הנה / לשלום משה וירושלים סלה [...]"³⁵⁸ "שאלו... לשלום" מכבד כמוכן את האורח הנכבד מונטיפיורי שבא לפקוד את העיר (נרמז כאן כי הספיק לפקוד כבר גם את ירושלים), ומהדהדת בו שורותיו המפרסמות של יהודה הלוי המכוונות ל'ציון'.

354 בעל קוצו של יו"ד: "חפר אביה נשוא פנים וקצין / במקום מושבו, היא העיר איילון; / רוכבי הרכש יחזיק שם, תא הרצין, / גם שולחן ערוך לנוסעים ומלון" (גורדון, שירה, עמ' קלא); "ארחות איד אלה הקיפו הפלך / אם כי עד איילון טרם ינטו; / וכבר חדלו הרכש, רצי המלך, / הנוסעים בטוסים יום יום ימעטו" (עמ' קלד); "בית החומה נוכח חנות בת שוע / בנוי לתלפיות מכל בתי העיר, [...]" (עמ' קלה); "אבן כי ידו בנהר משקע מים / רגע יתגעשו מימי, יהמו יחמרו, / האבן תשקע תעלם מעינים / וכמקדם מי מנוחות יציפו ינהרו" (עמ' קלט).

355 שמיר, בקול ענות גבורה, עמ' 55.

356 שמיר, בקול ענות גבורה, עמ' 70.

357 אצל משורר השכלה אחר - של"ג: "[...] גם אילון זו הקריה / העליזה ההומיה, / שקטה כולה ותינפש / ותירדם בדומיה. / [...] הס האסיר שפתיו נעות: / 'שמע ישראל... וברוב כוח / הושלך פתאום את הלהב / אישה ריח הניחוח" (גורדון, עם שחר, עמ' 112-120). אפיונים של ירושלים החוטאת: קריה, הומיה, עליזה (ישעיהו כב, ב).

358 האורח, עמ' 41.

איילון הוא כינוי ספרותי מאתגר, אבל וילנה היא בראש ובראשונה ירושלים; במעין פתיחה לדיננו נביא את ההתייחסויות לכך של זלמן שניאור; לדידו, באופן ישיר ומפורש: "וילנה סבתי הגדולה, עיר ואם בישראל / ירושלים של גלות, נחמת עם קדם בצפון!".³⁵⁹ ויסודות מרכזיים בפואמה אכן מושתתים על ההשוואה לירושלים: "בן זכר' - לא יפסק חוגגת העיר הנאמנה".³⁶⁰ והדברים עולים גם בביקורת מעין נבואית כלפיה: "קום אתה וקרע מירושלים של גולה זו מסוה השקר".³⁶¹

במבט מן הווה, ההתייחסות לירושלים דליטא' ברורה לחלוטין. בספרות המדעית, או בזו האמורה להישען על מדע (אנציקלופדיות וכו'). לסוגיה, מצויה התייחסות קצרה מאוד ל'ירושלים דליטא'. בערך - 'וילנה' באנציקלופדיה עברית, אגב דיון במורשת הגאון, נאמר: "חוג זה היה מרכז של פעילות תורנית ורוחנית ערה ביותר בוילנה באותם הימים (ירושלים דליטא), והשפיע על היהדות כולה הן בכיוון הלכתי והן בכיוון קבלי".³⁶² לפי 'פנקס הקהילות - פולין': בתקופת הגר"א הוטבע הכינוי ירושלים דליטא,³⁶³ ולמסקנה דומה יגיעו השולפים מידע מידי ברשת האינטרנט: "תלמידיו וממשיכיו הרבים [=של הגאון] הפכו את וילנה למרכז דתי ורוחני יהודי גדול (בעיקר של זרם המתנגדים) עד שכונתה ירושלים דליטא".³⁶⁴ באתר האינטרנט של 'בית התפוצות' - 'הקהילה היהודית בוילנה': "בקרוב יהדות מזרח אירופה, בעיקר בעת החדשה, נקראה 'ירושלים דליטא'.³⁶⁵ הנה כי כן, בתמצות האנציקלופדי בהווה, הזיהוי של וילנה עם 'ירושלים', הקשור בדרך כזו או אחרת לגאון - ברור מאוד. זיהוי שכזה תופס גם במבט מסורתי-נוסטלגי דוגמת זה שמציע חוקר וילנה הידוע ישראל קליוזנר, ב'קורות בית העלמין הישן וילנה' שלו: "[...] הלא כאן ישנים את שנתם העולמית כל אלה, שהקנו לוילנה את השם של ירושלים דליטא".³⁶⁶ ואין תמה, שההתעוררות הנוסטלגית המציפה היום את החוזרים לסייר בוילנה מתבטאת בשימוש התדיר ב'ירושלים דליטא', בדרך

359 שניאור, שירים ב, עמ' 358.

360 שניאור, שירים ב, עמ' 359.

361 שניאור, שירים ב, עמ' 366.

362 ישראל קליוזנר, אנציקלופדיה עברית, ערך: וילנה, כרך טו, עמ' 166.

363 פנקס הקהילות, פולין, עמ' 36.

364 ויקופדיה, ערך: וילנה.

365 <http://www.bh.il/Communities/Archieve/Vilna.asp>

366 קליוזנר ישראל, בית העלמין הישן, עמ' 35.

כלל בהקפדה על ציון היותה עובדה מפוארת בעבר.³⁶⁷ הנוסטלגיה עושה את שלה, בסקירות על וילנה בהווה הולך ומתחזקת ההשוואה לירושלים המקורית; בסקירתו של למפרטאס (במקור בליטאית ואנגלית) נאמר: "ראו את ההקבלה: האוניברסיטה היהודית נוסדה בירושלים ב-1925, באותה שנה עצמה שבה נוסד מכון המחקר היהודי בוויילניוס".³⁶⁸ הניסיון ליצור את ההקבלה הסימבולית בא כמדומה כדי להאדיר את ירושלים דליטא. הגעגועים שתקפו על עוזבי וילנה הולידו נוסטלגיה כבר לפני שניים-שלושה דורות, אלו שדרכם הובילה לארץ ישראל לא מנעו עצמם מהשוואה ממשית בין שתי הערים: "וילנה ירושלים דליטא" עיר ואם בישראל. פרקי חיים יהודיים רבי תוכן מקופלים בתוכה. סמטאותיה ונופה ההררי מזכירים לנו את ירושלים הארצישראלית [...]"³⁶⁹.

על תפקיד 'ירושלים דליטא' בהעמדת מוניטין לוויילנה - אין חולק; אולם, עניין אחד הוא השימוש הבלתי פוסק ב'ירושלים דליטא' במגוון הקשרים, ועניין אחר הוא הניסיון להבין את קורותיו ונסיבות הופעתו של הכינוי. בהתחשב בכך, יש מן העניין לציין כי לספרו הגדול על העיר, ישראל קלויזנר הציב את הכותרת - 'וילנה, ירושלים דליטא',³⁷⁰ אך בפועל לא העמיק חקר בנסיבות היווצרותו של המונח המפורסם.

הכינוי 'ירושלים דליטא' נקלט היטב בשפה החרדית (להלן באגדה). כך, בדצמבר 1930, ניתן לומר לקראת הסוף, הרב הישיש החפץ חיים דורש כשעה לפני נשים בבית הכנסת הגדול, הוא יושב על כסא סמוך לארון הקודש ומספר כי הוא זוכר את וילנה שמלפני שבעים שנה, ועכשיו כבר אין זו 'ירושלים דליטא' הזכורה לו.³⁷¹ ההשוואה לירושלים מטיבה עם דרשנים ומטיפים ברוח המסורתית, אולם, בפועל, לית מאן דפליג כי תרומה חשובה ביותר - אולי בלעדית - לאזכוריה נעוצה דווקא בספרות המשכילית. הנה, בפרק במאמרו של שמואל רסס - 'על וילנה של חזון ומציאות',³⁷² בקטע על התערערות מעמדה בשנות הששים והשבעים של המאה

367 יגאל צור: "הלכתי לחפש את בית הכנסת היחיד שנותר בעיר, ברחוב פלימיו 39. סמוך אלי נעצר עוד תייר אמריקני, ועוד לפני שהחלפנו מלה ידעתי ששנינו מחפשים אחר אותו הדבר. לבסוף היה זה דווקא הוא שהביע בקול את תחושותי הקשה - 'זה כל מה שנותר מירושלים דליטא?' (צור, מי גאון של וילנה).

368 למפרטאס, וילנה, עמ' 16.

369 ברודס, וילנה הציונית, עמ' י.

370 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים.

371 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 249.

372 רסס, וילנה ותושביה היהודים, עמ' רו.

ה'19, הוא מציין כי: "[...] מתערער בהדרגה מקומה של וילנה כמרכז תורה והשכלה. המתח בין הדימוי האידיאלי של העיר לבין המציאות החומרית הקודרת מוצא את ביטויו בעיתונות העברית בת הזמן", להדגמת 'הדימוי האידיאלי' הוא מביא דברי משכילים המתניחים מפורשות לירושלים דליטא, בחלק מן המקרים אגב תיאור נלהב בתמימותו,³⁷³ ובחלק במוזיגה מיוחדת במינה של הערצה ושל אירוניה מושחזת. ניתן דעתנו לאחד מן התיאורים המובא אצלו המשתמש בטרמינולוגיה ירושלמית מקראית אופיינית:

הן אמנם העיר הזאת מלאה לה ככלוב מלא עוף תורה וחכמה, צדקה וחמלה, חנינה וחסד [...] הלא היא העיר אשר יאמר עליה ירושלים אשר בליטא, כלילת היופי, צדק ילין בה. [...] עוד לא יספיקו לכלכל להעניים המרודים האסורים בחבלי העוני והמצוקה, עוד מצא המחסור פה קן לו [...] ועוד נוספו עליה אנשים רבים מדלת העם אשר יבואו לבקש טרף לביתם [...].

ביקורת מסוג אחר נכתבה על-ידי יוסף קלויזנר. בתחילת שנות העשרים לחייו, לאחר שהות של חצי שנה בוילנה,³⁷⁴ כתב הלה סדרת כתבות מוכתרות בכותרת 'מירושלים שבליטא' שפורסמו ב'המליץ' בשנת תרנ"ו 1896. עבור יוסף קלויזנר, לימים היסטוריון ציוני הנושא עיניו להשקפה לאומית, ויש שיאמרו מעבר לזה, ירושלים דליטא עומדת לביקורת; יש בה משכילים רבים ויודעי עברית, אך היא נופלת ממרכזים עבריים דוגמת ורשה ואודסה; כמו ירושלים של ארץ ישראל, גם בה מפותח לימוד התורה, אך כמוה גם היא מושפעת מהבלי המסורת. אין לה לדידו סיכוי לפתח תרבות סוערת ומתסיסה, אין בה הוגה דעות ציוני ראוי, שישמש מגדלור לכל חובבי ציון המצויים בה, ואף לא סופר חדש שיאתגר ביצירתו את המציאות החדשה. שמרנות ונימוסיות אופייניים ליהודיה.

עוצמת הביקורת נגד וילנה, המשתמשת במישרין ב'ירושלים דליטא', עולה על רקע דוגמה אחרת לאפיון משכילי המתניח לחוכמת ישראל, ומתלהב מתחיית העברית תוצר מובהק של וילנה היהודית, ב'מסע ברוסיה' של סמולנסקי:

[...] רעיונות כאלה עלו על לבי בבואי אל העיר אשר לשמה ולזכרה תאווה נפשי בעורני בימי חורפי ואשר למען בוא בשעריה ולהתאבק בעפר רגלי חכמיה

373 כך ברומן המשכילי הנאה של ברודס: 'נודע ביהודה שם העיר וילנא, ובישראל גדול כבודה, נודעה היא לעיר גדולה של יראים ושלמים, בעלי תורה ובעלי מידות, חכמים וסופרים, רבנים וגאונים, עד כי בשם 'ירושלים דליטא' כינה, לאמר מארץ ליטא תצא תורה, ודבר ה' - גם בחכמה וברעת - מוויילנא [...]' (ברודס, שתי הקצוות, עמ' 413).

374 על כך: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 451.

נתתי אז את כל אשר לי. [...] ולוא אמר לי איש כי קרובה אלו העיר כי אז הלכתי ברגלי לחונן עפרה. [...] אותך הקורא אשר לא זכית כמוני לבוא אל העיר הקדושה הלזו [...] 375.

[...] כי יכירו וידעו כל יושבי תבל כי אמת בפי האומר אשר זאת העיר היא העיר ירושלים אשר בליטא וכל בניה למודי ד'. אין עוד להוסיף ולדבר בעיר אשר לזכר שמה כל הגיוני לבי יאמרו כבוד וכזכור שם ירושלים עיר הקדושה כן לא אשכח מזכור ומהעלות על ראש דברתי שם ירושלים אשר בליטא. ולמענך ולמענך בניך למודי ד' אדברה נא אך שלום בך ולמענך ולמענך חכמת ישראל אשר בקרבך אבקשה אך טוב לך סלה. 376

אולם, לא בכל מה שנכתב על וילנה משתקפת 'ירושלים דליטא' כאפיונה המובהק; היכן אין היא נזכרת? במעקב ולו שטחי אחר אופני השימוש בוילנה, עולה סוג כתיבה המתייחס אליה, אך ירושלים לא נזכרת בו, למרות שלכאורה מתבקש לחפשה דווקא בה. ב'סוג כתיבה' כוונתנו לכתובות על אבני מצבות ששימשו חומר רב ערך לבניית ההיסטוריה של וילנה וקורות אישיה. זהו ז'אנר נוקשה באופן יחסי השומר על תבניות קבועות למדי. בספרו הגדול של שמואל פיין יש הרבה התייחסות למצבות שכאלו, מסוף המאה השמונה עשרה והמחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, ובתוכן אכן נזכרת 'וילנה' לרוב. למשל במצבת היסוד: " [...] ה"ה הרב מוה"ר / יסוד דק"ק ווילנא [...] 377. זהו ציון עובדה, אך במצבות אחרות השפה הרבה יותר פיוטית, כך אצל הרב אברהם אבלי: " [...] מאנה להנחם ווילנא בניה יקוננו" 378. הרב שלמה צבי הירש: "צר לך ווילנא, איה מורך ואיה יפעתו" 379. הרב שלון מנחם נחום: "ליטא לוטה קדרות, עיר ווילנא אבלה" 380. יש בהן גם הרבה התייחסות ל'קהילתנו', 'עדתנו', אך אין ירושלים דליטא מפורש. מצב דומה קיים בז'אנרים מסורתיים אחרים. הנה, בספר 'עליות אליהו - הגאון החסיד מווילנא' 381. הכולל סיפורים מקורותיו, הסכמות לספריו והספרים, יש התייחסויות לא-מעטות לוילנה, כשברך כלל היא מכונה בכינוי הפשוט 'ק'ק

375 השחר (עורך): פרץ סמולנקין, שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 347-348.

376 השחר (עורך): פרץ סמולנקין, שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 486.

377 פיין, קריה נאמנה, עמ' 124.

378 פיין, קריה נאמנה, עמ' 245.

379 פיין, קריה נאמנה, עמ' 248.

380 פיין, קריה נאמנה, עמ' 249.

381 השיל, עליות אליהו.

ווילנה'. מוצגת בהם פנייה ישירה למקום: "אשריך עיר התהלה ווילנא [...] 382. תיאור מקום מיוחד מובע בהם תוך קישור הדוק של האישיות המקומית הנעלה למקום גופו:

כמה מעלות טובות למקום אשר עמד שם לפני ה' בתורה ובעבודה יותר מחמשים שנה. וכמה חיבה נודעת לעיר התהלה הזאת, אשר נעשית שותפו לקבל זיו חכמתו וזוהר קירון פניו. בכל עת המה קבלו שיעור מהשגחתו עליהם, כשיעור השתדלותם לקרב אל הקדש לתקן ענייניהם למען ולכו בדרך טובים. 383

[...] והנה מן הצדיק בעיר מגיע ג' תועלות. א' מחדש חרושי תורה ובזה עושה מאורות למעלה. ב' הוא דבר באתכסיא [=בכיסוי] שנשפע שפע על ידו. ג' שמהדר את אנשי מקומו, וזה פנה זיוה הוא כבוד התורה שהיה מחדש תמיד, פנה הודה ח"ו השפע שנשפע ע"י, פנה הדרה שמהדר מקומו, והוא היה יפה נוף משוש כל הארץ, שכל העולם היו אומרים אשריכם שגדול כזה היה בתוככם [...] 384.

הגאון הצדיק קשור כל כך למקומו, והנה, בטקסטים המשקפים תודעת מקום עמוקה, אין עדיין התייחסות ישירה לירושלים, ולכל היותר נמצא את הרמז 'יפה נוף משוש כל הארץ'. הוא הדין במליצות על אודות העיר המובעות בהספרים פיוטיים במתכונת הקינות הקדומות: " [...] / יצא מקרתא ווילנא זיום והדרם - אוי / הוסר מליטא תפארתם ופארם - אמה"ל [=אוי מה היה לנו] / [...] 385. " [...] אוי נא אמרה רקת ווילנא הבירה שנעשית ריקה מן חכמי, ואבדה כלי חמדתה [...] 386. דוק, 'רקת' מנוצלת כאן לקיים משחק לשון - 'רקת - ריקה', אך 'רקת' מתייחסת במקורות חז"ל דווקא לטבריה!

אולם, כאמור, רמזים עקיפים לירושלים - יש; למשל, כבר בציון הגאון במצבתו כונה: "ראש גולת אריאל" 387. ובהגות ובפולקלור שהתפתחו על אודותיו מובאת השוואה של הגאון ששכן בעיר לבית המקדש: " [...] נתקיים בנו מקרא והשמותי את מקדשיכם, כי נחרב בה"מ בימינו הת"ח, כמו רבינו הקדוש הוא דומה ממש לבה", ויותר מזה [...] 388. " [...] ווילנא, ווילנא את היית עיר תפארת,

382 השיל, עליות אליהו, עמ' קיז; עמ' קפב.

383 השיל, עליות אליהו, עמ' קפג.

384 השיל, עליות אליהו, עמ' רפד-רפה.

385 השיל, עליות אליהו, עמ' רפ.

386 השיל, עליות אליהו, עמ' רפא.

387 שמואל פיין, עמ' 146; 'אריאל' כינוי לירושלים בעקבות ישעיהו כט,א.

388 השיל, עליות אליהו, עמ' רפב.

בך שכן גאון ישראל, את היית כסא כבוד לאל, כי הצדיקים הם המרכבה, הוי אריאל אריאל שהיה בך ת"ח [...]"³⁸⁹ "לבשה ליטא קדרות ושק הושם כסותה / אוי נא לה אמרה ווילנא כי אבדה כלי חמדתה"³⁹⁰. כל אלו מעצימים מאוד את קדושת וילנה המתניחסת לגאון, ומפוזרים רמזים - על ימין ועל שמאל - לעיר הקדושה מימים ימימה (כסא כבוד לאל). אך בשלב זה מבלי להזדקק לכינוי עצמאי מיוחד המשווה אותה במישרין לירושלים.

הרמזים עולים בתיאורי וילנה גם בספרות ההיסטורית. כזכור, היה זה שמואל יוסף פין שסיפר לראשונה את קורותיה של עירו; בדרכו שלו הוא מנסה לתאר 'עבר היסטורי', אך מבלי לוותר על גילויי ההערכה האישית העמוקים לעיר מושא מחקרו. יש מדבריו הספוגים באווירה של ירושלים, המושגת בכוח שימוש בפסוקים, במעין 'מדרש' המחילם על וילנה; ראש וראשון שבהם הוא כמובן שם החיבור 'קריה נאמנה' השאוב מישעיהו. ובהמשך, בדברים עצמם, שזורים 'ביטויים ירושלמיים' לרוב: "המתבונן על תכונת גדולי ווילנא וחכמיה [...]. יראה כי נאמנים דברינו אשר אמרנו למעלה 'כי צוה ה' את הברכה לעיר ווילנא' [...]"³⁹¹. בחתימה: " [...]. אשר האירו על יושבי וילנא מאז היותה עיר ואם בישראל"; " [...]. ואני טרם אצא מאת פני הקריה הנאמנה, וטרם אפרד מאת הקדושים נקבצו ובאו בחומותיה [...]"³⁹². הוא הדין אצל עוזרו וממשיכו: הלל נח מגיד שטיינשניידער: " [...]. גם כן ראיתי ונתון על לבי כי עירנו ווילנא תלפיות היא, ובה [...]"³⁹³.

גם הרב מתתיהו שטראשון בהקדמתו לספרו של פין מתקרב מאוד לציור של ירושלים, אך בלא להזכיר מפורשות את ירושלים דליטא: " [...]. ולכבוד קהילתנו המפוארה קריה נאמנה קרית מושוי, עיר תהלה, אשר כמעט מיום הוסדה, היה מעון לאנשי שם, לגאונים ונדיבים, חכמים וסופרים [...]"³⁹⁴. ובסיום: " [...]. ובימינו יקוים המקרא [...]. ואשיבה כו' יועצין כו' אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה. ווילנא יום ד' כי מרחשוון [...]"³⁹⁵. 'קריה נאמנה' - כן, 'ירושלים דליטא' - לא. ציורים שכאלו שבהם ירושלים עומדת ברקע נגלה גם אצל אברהם בר גוטלובר

389 השיל, עליות אליהו, עמ' רפד.

390 השיל, עליות אליהו, עמ' רפז.

391 פין, קריה נאמנה, עמ' עמ' 201.

392 פין, קריה נאמנה, עמ' 264.

393 שטיינשניידער, עיר וילנע, עמ' IX-X.

394 שטיינשניידער, עיר וילנע, עמ' XLII.

395 שטיינשניידער, עיר וילנע, עמ' XLVI.

בתיאור היחס בין ההשכלה למסורת בליטא: " [...]. לא כן בערי ליטה, ובייחוד בעיר ווילנה, שחברו לה יחדיו תורה וחכמה והשכלה טהורה מני דור ודור, גאוניה משכילים, ומשכיליה לומדי תורה ושפת עבר [...]"³⁹⁶. 'חברה לה יחדיו' שאול כמובן מירושלים, ולכן ניתן לדבר על אווירה של ירושלים; ונחזור ונזכיר, בכל אלו עדיין אין 'ירושלים דליטא'.

הנה כי כן, הן בתיאורים דתיים מסורתיים והן בתיאורים משכיליים רבים, יש מגוון שאילות מכינויים ודימויים הקשורים לירושלים. לכשעצמה תופעה זו איננה נדירה, ירושלים הרי שימשה בניין אב לרוח יהודית, וכאמור לעיל, יש עוד ערים בתפוצות ישראל שאימצו את כינוייה³⁹⁷, אך בוילנה שימוש זה בלט כמדומה בכמות ובאיכות, והשיא הוא כמובן הקריאה בשם המפורש - 'ירושלים דליטא'. אינני יכול להצביע על נקודת מפנה ברורה, מעין 'קו פרשת מים' בזמן, שממנה ואילך התאזרח השימוש ב'ירושלים דליטא', אך ניתן בהחלט לדבר על הישענות מרובה על אפיוני ירושלים ושימוש מרובה בדימוייה ההולכים ומתגבשים בעיקר בספרות המשכילית, ומגיעים להבלטת המונח 'ירושלים דליטא', שנקלט ונפוץ בתפוצות ישראל ככינויה המובהק של העיר.

משהתאזרח הכינוי, לא עמד על הפרק מחקר נסיבות הופעתו, השתמשו בו והסבירוהו, משל היה אפיונה של וילנה מימות עולם. האתגר היה טמון בהסבר, במתן פשר, והיו הרבה ניסיונות מעניינים לכך, למשל, זה של בן ציון דינור:

[...] אכן לא לחינם זכתה וילנה לשם 'ירושלים דליטא'. בה הרגשת קצת מנשימתה של בירת עם, שכל הצינורות הרוחניים שלו משתלבים בה. כאן היתה לך הרגשה של הווייה יהודית שלמה, של רצון המונים לחיות בצוותא, של הנאתם מחיי צוותא זו ושל נכונות טבעית לפעולה משותפת [...]"³⁹⁸.

דומה לו, אך בלשון ססגונית לאין ערוך, אברהם יהושע השל:

במה זכתה העיר וילנה לשם כה מקודש? האם הבהיקו שם אורות קסומים בחלונות ארמנותיהם הנפלאים של מלכי ישראל? האם בזכות הבית הנפלא של הסנהדרין, שניבנה בתרומות הרוטשילדים מימי המכבים? האם עמדו שם הר הבית ובית המקדש עם קודש הקודשים הסודי והמסתורי של כוהנים גדולים, אשר נסכו כוח וטהור בלב היהודים בעולם כולו? לא, בית מקדש לא היה שם, אך היו זמנים

396 גוטלובר, זכרונות, עמ' 213.

397 בריסק - 'עיר התהילה', ווארשא תרמ"ו; קראקא - 'עיר הצדק', קראקא תרל"ד ועוד.

398 דינור, ירושלים דליטא, עמ' XVI-XIV.

שבהם ניבנה מן הצער ומן הבכי על חורבן בית המקדש היכל אחר, לא מאבנים אלא מדמעות היהודים, והשכינה יצאה מגלותה ומצאה חיים בלבבות יהודיים. ארמונות מלכים לא ראה איש אפילו בחלומו. כאן ניבנו ארמונות של מוחות. כאן נתגלו סודות הבקיאות בש"ס או בדקדוק. כאן ניבנו מגדלי פאר של חריפות מכוחם של מוחות חריפים, שבאו לכאן כדי לרענן את נשימתם במבוך של תלמוד בבלי. כוהנים גדולים אין כאן, אך ישנם עניים שנשמותיהם ומידותיהם הטובות אורן יפה כאור החושן והאפוד של הכהן הגדול. [...] רבגוניות כזאת, עושר ושפע כזה, היקף כזה - בכל אלה עלתה וילנה על שאר קהילות ישראל [...] 399.

מדרכו של עולם, ניסיונות להסבר מובילים גם למחוזות האגדה. במבט אגדי המושפע מפרשנות חרדית, ירושלים דליטא היא פועל יוצא ישיר - ניתן לומר הכרחי - של נוכחותו של הגאון. ספרות זו אינה פונה כמובן להשפעתה החשובה של ההשכלה על התקבלות הביטוי; היא מנכסת אותו לחלוטין ומשייכת אותו לגמרי לעולם המסורת במובנה הצר. 400 במובן מסוים, יש לה למגמה זו על מה להישען, שכן רמזים לירושלים בטקסטים דתיים שנכתבו אחרי הגר"א היו גם היו.

מדרכו של עולם, הייתה הרבה התייחסות לירושלים דליטא באגדה. נקדים ונאמר, באגדות רבות, לאו דווקא יהודיות, נודע לנפוליון תפקיד מכונן. אשר לוילנה, נפוליון שזיקתו לוילנה ידועה גם בהקשר הכללי של תולדותיה (פרק ב). שטרח לבקר בבית הכנסת שלה, היה זה שזיהה אליבא דאגדה את ייחודה הרוחני. בשנת 1812 כבש את וילנה ופגש לומדי תורה רבים וחיי דת עשירים. כל זה עשה עליו רושם כביר עד שכינה אותה ירושלים דליטא, 401 וכך, במעין מחווה קוסמופוליטית רשמית, זכתה העיר בכינויה הידוע. אגדה אחרת מקדימה את היווצרות הכינוי; כידוע, במאה ה-17 וילנה נתקלה בקשיים להתקבל ליעד ארבע ארצות 'כ'ארץ חמישית'. הטענה שהופנתה נגד וילנה הייתה שמדובר בקהילה לא גדולה המורכבת מאנשים פשוטים שאינם מצטיינים בידיעת התורה. יהודי וילנה שנפגעו מכך עמוקות הזמינו את נציג 'ארבע הארצות' לבדוק את רמתה התורנית, והוא גילה שבווילנה נמצאים 333 תלמידי חכמים היודעים את הש"ס בעל פה.

399 השל, ירושלים דליטא.

400 מרקוס, עולמות טמירים, עמ' 9-10. הדברים מהווים רקע לבואו של הגאון. עיקר הספר ניסיון להסביר את המאבק בחסידות. הוא יוצר דמות סטריאוטיפית של ליטא, משתמש שוב ושוב ב'ירושלים דליטא', בעיקר בהקשר של גושפנקה שניתנה לשימוש בכינוי הזה בימי הגאון.

401 גרודזנסקי, ירושלים דליטא, עמ' 7. לזי דוידוביץ מביאה מסורת זאת במספר מקומות בספרה (דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 37).

זהו מספר רב חשיבות, שכן בגימטריה מניינו - 'של'ג' וחל עליו הפסוק מספר איוב: "כי לשלג יאמר ארץ"; ומ'ארץ' ל'ארץ', ולכן וילנה ראויה להיחשב כ'ארץ' לצורך צירוף לארבע ה'ארצות'. 402

יצחק ברוידס, שגישתו באגדותיו מורכבת למדי, פותח את 'אגדות וילנה' שלו בפרק 'ירושלים דליטא' - זוהי תפארת הפתיחה 403 - ובו הוא מספר כיצד מלאה העיר תורה בעקבות פעולת הגאון, וכיצד הוכרה על-ידי 'ועד ארבע הארצות':

[...] כל בחור וטוב מישראל נמשך להסתופף בצלו של הגאון. והעיר וילנה מלאה תורה ודעת והעמידה תלמידי חכמים לתפארה. [...] לא ארכו הימים ומגילת קלף כתובה באותיות רש"י נשלח בידי ציר מיוחד להודיע לקהילת וילנה כי אכן נמצאה ראויה להסתפח על 'ועד ארבע הארצות' ומאז נקבע לדורי דורות לאמר: וילנה קריה נאמנה, מושב גאון הגאונים רבי אליהו, ממנה תצא תורה ולה יאה השם ירושלים דליטא. 404

האגדה הזו מדגישה נקודה חשובה בתדמיתה של וילנה: המתח בין האופי המקומי לבין האוניברסאליות הכללית והיהודית; אך לא נפוליון הוא זה שיעניק לה את שמה, השם נזקק לגושפנקה יהודית. לפי דברי האגדה, הגאון מתחיל במסע לברלין ושם מתגלה חוכמתו לעיני הגויים; הוא יוצא לגלות, וזאת בהיותו מעין סמל לעם ישראל הגולה. יהודי ברלין יוצאים לקראתו, שמעו מגיע למלומד גוי, והוא פותר עבורו בעיות באסטרונומיה, אך חרף הצלחתו דרכו מובילה חזרה לעירו:

[...] שכן ענו גדול היה ולא רצה בתהילתם ותשורתם של חכמי הגויים בברלין, פן ירום לבבו. הוא חזר בחשאי אל בני ביתו, אל אחיו אשר ברחוב היהודי בוילנה ושמעו נעשה סמל ומופת והאיר עד למרחקי גלויות. כל בחור וטוב מישראל נמשך להסתופף בצלו של הגאון. והעיר וילנה מלאה תורה ודעת והעמידה תלמידי חכמים לתפארה,

בפי אנשי 'ועד ארבע ארצות' מושמת באגדה טענה של ממש: "ודאי וודאי גדלה זכותו של הגאון רבי אליהו [...] אבל רבותי כלום הגאון הוא קנין עדתכם בלבד? הגאון שייך לכלל ישראל". לכך אי אפשר כמובן שלא להסכים, אך הושמעה טענה

402 גרודזנסקי, ירושלים דליטא, עמ' 7.

403 בספר שנותן מידע מרכזי ומגוון על וילנה בהוצאת יד ושם: פרץ אלופי, וילנה - ירושלים דליטא - קורותיה וחורבנה של עיר ואם בישראל, הוא פותח בסקירה היסטורית 'קרה' למדי, אך אחר כך עובר לפרק 'איך קיבלה וילנה את הכינוי 'ירושלים דליטא' (מסורת עם); (אלופי, וילנה, עמ' 11-13).

404 ברוידס, אגדות, עמ' 11-16.

נגדית אחרת בדבר השפעת הגאון במיוחד על מקומו: "[...] הגר"א ותורתו הם נחלת עמנו כולו. אך הרי לא תכחישו כי בזכותו נתרבה לימוד התורה בקהילתנו ומספר השס"ם בעירנו עולה פי מספר על ספרי תהילים בכל עיר אחרת מערי הגולה". הוויכוח מתנהל 'למטה', בארץ, וכמו באגדות אחרות, הגאון נמצא 'למעלה', בהיותו עסוק בתורתו הוא איננו מתערב בו כלל. בנסיבות אלו, כדי להכריע בוויכוח מגיעה משלחת כדי לתהות על קנקנו של המקום; היא אכן מתפלאת להיווכח על גדולת העיר ותורתה:

[...] בייחוד גדלה התרגשותם בתחום סמטאות הגטו בחצר בית הכנסת הגדול. ברעד גיל ובמשיכת כתפיים התהלכו בחצר זו המוקפת מאה קלויזים, כבתוך מדינה של יהודים שהם פרושים מכל הוויות העולם הזה וכשקועים בעולמות עליונים. בכל קלויז ישבו למדנים עוקרי הרים וצלולי תהומות בפלפוליהם החריפים. ולא רק אלו בלבד. אפילו יהודים פשוטי עם, עיינו בספרי מוסר והגו בהנהגת אדם ואלוהים, איש איש לפי כוח המשיג שלו. ובל הקולות, הסלסולים ומלמול השפתיים החרישי והאנחות על השכינה הגולה התלכדו ונארגו להמית נפש אדירה של ישראל סבא.

סוף דבר, ירושלים דליטא מוצאת מקומה בעולם היהודי מתוך איזה תהליך של גילוי. המוטיב האגדי הידוע של גילוי הנסתר, חשיפת הבלתי ידוע, מופעל כאן לגבי העיר. כמוה, כאישיות המעניקה לה את הגדולה והקדושה, גם היא נחונה בענווה; במצב יסודי זה צריך לגלות אותה, והעם היהודי הנזקק לה מוצא את הדרך לעשות זאת. באגדה דלעיל מזהים המגלים גם את חיצוניותה של וילנה (בייחוד גדלה התרגשותם בתחום סמטאות הגטו בחצר בית הכנסת הגדול. ברעד גיל ובמשיכת כתפיים התהלכו בחצר זו המוקפת מאה קלויזים, כבתוך מדינה של יהודים), חיצוניות הקשורה באופן אימננטי בפנימיות. גם אם הרקע ההיסטורי היה שונה מאוד, ובמיוחד משונה הקשר בין הגאון לארבע ארצות,⁴⁰⁵ המסר ברור - ירושלים דליטא של האגדה מתפתחת מתוך לימוד התורה המובל על ידי הגאון; הגאון הנסתר במידה רבה, משפיע על מקומו.

הנה כי כן, גם סיור אגדי בוילנה מעורר את שאלת 'וילנה של מטה'. כמוה כירושלים כפולת הפנים, שהאגדה התלמודית על 'ירושלים של מעלה' הטביעה בה איזו דיכוטומיה מהותית העומדת תמיד על הפרק,⁴⁰⁶ כך גם בת דמותה הליטאית

405 על הצד ההיסטורי: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 20-22.

406 במקור זהו ביטוי נדיר של חז"ל המושפע מן הנצרות, אך הוא התאזרח, והפך למוטיב ידוע לציון צד

נעה הלוך ושוב בין וילנה של מעלה לוילנה של מטה. לייזער ראן, המתעד החשוב של העיר החרבה, מכריז על כך:

[...] עיר זו לא צוינה גם על אחת מן המפות הגיאוגרפיות, הפיסיות, הפוליטיות והאסטרטגיות מן הידועות לנו: אין היא נזכרת בספרי ההיסטוריה ובספרי הלימוד לגיאוגרפיה. גם בתיאורי ערים או יישובים שנשכחו, אבדו או נעלמו נפקד השם 'ירושלים דליטא' [...]. 'ירושלים דליטא' הייתה האחות התאומה של עיר רבי-לאומית שנודעה בשמה וילנה מזה מאות בשנים בגיאוגרפיה ובהיסטוריה של אירופה המזרחית כמרכז בפרשת-הדרכים בין הממלכות המתחרות וכגשר בין תרבויות ועמים שכנים.⁴⁰⁷

עוצמת הדברים עולה דווקא על רקע המודעות הרבה לוילנה הגיאוגרפית הממשית שבמאה העשרים השתקעה ביצירות איך-ספור, שימשה להן רקע ומקור השראה ותועדה בהן על אתריה המרובים; והגיעו הדברים עד לידי כך שחוקר כנוברשטרן ראה יצירות שכאלו כבנויות במתכונת של מעין 'מדריך תיירים' ספרותי. במבט אל העיר שהציג ראן, המציע תמונות כאלו באלבום זיכרון עשיר ביותר המאשש את המבט אל הפיסי, הוא מדבר גם על נשמתה הבלתי נתפסת שיצוקה בשם רב ההוד ירושלים דליטא.

וכשמדובר על נשמה בלתי נתפסת, ערטילאית, ניתן לצקת בה מהויות שונות. דור אחרי שוילנה היהודית הפכה לאפר, אפשר כבר להתחיל להתגעגע אליה. הגעגועים מטבעם מחפשים נקודת משען בריאליה; אכן, זיכרון וילנה של מטה' כרוך בתמונות; רבות הן התמונות המפורסמות של וילנה היהודית, אחת מהן היא זו של הסמטה שלדעת רבים מזכירה מאוד את ירושלים, המופיעה בשערי חיבורים, ספרים והצגות שונות המוקדשים לוילנה היהודית. התמונה צולמה ב'רחוב הקצבים' במינוח הפולני נקרא ע"ש יוליוס קליאצ'קו, כמופיע בתיעוד של ראן.⁴⁰⁸ בציורים של שטרוק רחוב זה, או דומה לו, מכונה 'רחוב היהודים', והוא הציור הפותח בסדרה הידועה של שטרוק המצייר את וילנה, הצמודה לפואמה של שניאור, ויוצרת מעין מפגש בין-תחומי שזכה למוניטין רבים.⁴⁰⁹ קשתות האבן הנמתחות בין שני צדי קירות הסמטה מתוארות היטב בפואימה הידועה של

של שניות בטיבה של העיר המקודשת.

407 ראן, ירושלים דליטא, עמ' XIII.

408 ראן, ירושלים דליטא, עמ' 66.

409 שניאור ושטרוק, וילנה, עמ' ט.

קולבאק (להלן): "נכנסה לעיר [=וילנה]. אשנבים עורים צופים נעווים / וקשתות גשרים בין בניינים".

יש לכל זה כמה נקודות אחיזה בנוף הווילנאי, אחדות מהן הוזכרו בפתיחת פרק זה, ויש נקודות צנועות שהפכו לסמל. הצמחייה העולה מן הקירות הפכה לסמל לירושלים של ארץ ישראל, וכי ניתן לראות את 'הכותל' במלוא עוצמת קדושתו בלא צמחים הנעוצים בין סדקיו? יצחק ברוידס באגדות ירושלים דליטא מספר על 'האילנות הנפלאים':

[...] ומן הדברים המופלאים ביותר באותה חצר עתיקה, בגטו היהודי שבוילנה, הרי הם בלי ספק מספר אילנות, הגדלים על השער המקומר של אותה חצר, מול בית הכנסת הגדול. על האילנות הקטנים הללו, - איך הגיעו לשם ומהיכן הם מושכים את יניקתם על גבי קמרון האבנים, - שמעתי לפני שנים רבות [...].⁴¹⁰

החצר המוזכרת היא חצרו של הגאון רבי משה רבקה ז"ל, היחיד שלא עזב את העיר בפלישת הקוזקים בגזרות ת"ח-ת"ט. משהגיע יום הפורענות הציע לכולם לעזוב. כולם חששו לחילול בית הכנסת הגדול, והוא ניבא שיזכו לשוב. אחר כך מסר את מטה הנדודים לשמש בית הכנסת, ואמר שלכשיחזרו הוא יהפוך לעץ; מטה הזעם יהפוך למטה רחמים. הם עזבו, והקוזקים הרסו את העיר; אחרי חמש שנים חזרו:

[...] הם התיישבו בשניפושוק; החוטרים הירוקים עדיין לא נראו על גבי שער החצר של 'באר הגולה', הגזר עדיין לא בטל. ורק ארבעה עשר חודש לאחר כך, ערב פסח שנת תכ"א, נכנעה שארית הקוזקים שנתבצרו בהר המבצר ומסרו עצמם עצמן לידיו של הוויבודה הפולני, ולאחר שהושב הסדר לעיר וחזר השלום, נראו על גבי השער המקומר של חצרו המפולשת של 'באר הגולה' החוטרים הראשונים של האילנות המופלאים.⁴¹¹

מוטיבים רבים שזורים באגדה זו, ומבחינת חקר הפולקלור, פועל כאן מנגנון של היפוך - חילול בית כנסת נתפס במקורות היהודיים כגידול צמחייה בין קירותיו,⁴¹² אך כאן זה דווקא נתפס כהתחדשות, שכן על שמירת הנאמנות לבית הכנסת! הצמחייה הייתה לסמל לוילנה בשירו של קולבאק: "שיחים עולים מחומתך -

410 ברוידס, אגדות, עמ' 45.

411 ברוידס, אגדות, עמ' 49.

412 במשנה נאמר: "בית הכנסת שחרב [...] עלו בו עשבים - לא יתלוש מפני עוגמת נפש" (מגילה פ"ג מ"ג). כלומר, העשבים מבליטים את הצער.

ועשבים מקיר", ונתגלגלה גם להיות בסיס לסמל תנועת הספרות האידית שפעלה בעיר 'יונג ווילנע' - עץ הצומח מתוך קשתות האבן. את הסמל של 'יונג-ווילנע' עיצב הצייר בן ציון מיכטום, ובו הדגיש, כפי שביאר אברהם נוברשטרן, את הצד האופטימי הגלום בצמיחה - עץ עולה מתוך קשתות האבן, חדש מתוך ישן. אם צמחיית הכתלים מסמלת ברגיל את ההזדקנות (בפועל היא מביאה להתפוררות), כאן היא מסמלת פריחה חדשה הבוקעת מתוך מצע הישן.

וילנה של מעלה ושל מטה נפגשות אצל משה קולבאק - 'וילנא' (במקור באידיש)⁴¹³:

[...] את תהלים באותיות של אבן וברזל; / תפילה ונגונים - כל קיר שבך, / שעה שאור הלבנה נוטה אל סמטאות הקבלה / וערטילאי חיוורון תפארת הצוננת עד זרא. / שמחתך היא אבל - זו שמחת / בסי תזמורת עמוקים, חגיג לוויות / ונחמתך - העוני זה הזך והקורן, / כערפילי-קיץ שקטים של קצות העיר. / את קמע אפלולי המשובץ בליטא, / בכתב נושן, שיבה זרקה בו ועלה בו טחב; / כל אבן בך היא ספר וכל כותל קלף, / בלילה בסודי סודות דפי הספר נפתחים, / שעה ששואב מים בחצר בית כנסת הישן, / עומד וכוכבים ברום סופר [...].

הוא פונה במישרין לוילנה, כמו שיהודי פונה לירושלים, ומשווה אותה לספר תהילים (ההשוואה הזו לתהילים מאד מפורסמת; במאמר של קוזניץ על וילנה תורגם בית משמעותי בשיר לאנגלית⁴¹⁴). ספר תהילים שלפי המסורת נכתב בידי דוד, מקשר כמובן לעיר דוד - ירושלים, ובכוח משחק הלשון נרקם גם קשר בין תהילים לעיר תהילה, כינוי נפוץ לוילנה (לעיל, וגם לערים אחרות). בוילנה מתאחד הספר העומד לנגד כל יהודי עם הנוף העירוני, וגם עם דמות היהודי: "את תהלים באותיות של אבן וברזל, / אותיותיך שדהו נעות-נדות; יהודים נוקשים כעץ, נשים ככרות לחם; / זקנים צוננים חורשי סודות, כתפיים שחושלו כמו בקורנס / ועיניים מוארכות, נעות כמו סירות על פני נהר [...]" ובנוף העירוני הזה בולט העץ (המפורסם!) הגדל על החומות: "שיחים עולים בחומותיך, עשב בכתלים".

נוברשטרן כותב על השיר הזה: "לפנינו טקסט שכל אחד מחלקיו הוא ברוזמנית גם שיר תהילה לוילנה, עיר ואם בישראל, וגם שיר קינה ושיר התרסה חריף מאין כמוהו, אין ספק שיחס מורכב מעין זה יכול היה לבוא לביטוי רק כאשר העיר היהודית עמדה על תלה [...]", אחרי החורבן דרך התייחסות זו גוועה ונעלמה,

413 תרגום: שלמה צוקר.

414 קוזניץ, נוף אורבאני - וילנה.

בלשונו: "כאשר נימת הביקורת כלפי ההווה היהודית נעלמה כמעט לחלוטין".⁴¹⁵ גם בנקודה זו מבצבץ היחס העמוק לירושלים; השילוב בין אהבה לביקורת מאפיין גם את היחס המקראי-נבואי לירושלים. תפיסה כמו-נבואית זו מגיעה כמדומה לשיא אצל שניאור, עוד בטרם חורבן: "קום אתה וקרע מירושלים של גולה זו מסוה השקר / ואם געלה נפשך - ברח לך, ברח לך, עלם, אל תעמוד!"⁴¹⁶ וכמעט ומיותר לצין את אופיה הציוני העז של ביקורת (אוהבת!) ההופכת את 'ירושלים דליטא' לירושלים של גלות.⁴¹⁷

נזכיר שיר נוסף של חיים סטימאצקי (1927) שנכתב בעקבות קולבאק, בתרגום לעברית, הפונה במישרין לוילנה:

את שיר באידיש [=או שיר יהודי] / המדוקלם על פני שדותיה הצנומים / של ליטא. / העיירות מונחות צמאות / כבבשים בחום / ומקשיבות / לך / כלחלילו של הרועה. // סמטאותייך הן / תחינות פתוחות / מודפסות באידיש יראית. / את סיפור משכבר הימים / כתוב על חופיה / של הוויליה / ונלוש בטיט / של חומותייך / האזוביות.⁴¹⁸

אכן, ניכרת זיקה לקולבאק, אך באופן פחות מורכב; גם לשיטתו וילנה היא טקסט, וההתייחסויות החוזרות ונשנות למוטיב הזה מציפות בזיכרון את מרכז הדפוס העברי שהיה בה, ונזכר בספרות על אודותיה (לעיל). אך בניגוד לקולבאק הדימוי המוביל בשיר הוא כולו חיובי.

יש התגלויות מסתורין בוילנה, אך בכל זאת, הנוף הבסיסי שונה; שלא כמו בירושלים, כאן ההתגלות קשורה לנהר; כך קולבאק ביילנא:

[...] ויש אשר לעת ערב רוח תיבש אבן ורעף-גג, / ודמות חלום של טיפות מים זוהר לבנה / חומקת ברחובות רוטטת מכסיפה - / ויליה היא, עתה צוננת רוטטה על אפיקיה, / ורעננה, כולה עירום, ידיה ארוכות ומימיות, / נכנסה לעיר. אנשבים עיוורים צופים נעווים / וקשתות גשרים בין בניינים. / הוי, אין פותח דלת, אין מוציא ראשו / אל ויליה בעירום הדק שלה, זה הכחול. / משוממים, כהרים

415 נוברשטרן, דימויה של וילנה, עמ' 510.

416 שניאור, שירים, ב, עמ' 366.

417 יש עניין בניתוחו של שטיינר המחמיר את הביקורת: "ברי לו למשורר כי המנטאליות הגלותית מושרשת בעמקי נפשו של עמנו, וכי המשימה לעקור ממנה את העבדות אינה קלה ביותר. כשבא שניאור לקשור כתרים לוילנה, אינו מכנה אותה 'ירושלים דליטא' אלא 'ירושלים של גלות' והכוונה ברורה: אומנם היא מרכז תורה, עיר ואם בישראל, אך היא שוכנת בגלות ויהודיה חיים עלובים של שפלות ובזיון [...]". (שטיינר, הלאומיות, עמ' 266).

418 נוברשטרן, דימויה של וילנה, עמ' 453.

שמסביב, בניינים עבדקנים, / ושקט, שקט שם ---.

הסוף מתדפק על דלתות שערי וילנה. וילנה, תהילים, ירושלים, המחשבות על תהילים ווילנה נודדות אל הסוף המר; כך נראה ניגון התהילים האחרון, או מעט לפני האחרון, בוילנה: "עוד מישוהו ישב רכון על גבי אבן, האצבעות מצומחות לתוך הזקן, ובחצר נישא ניגון התהילים שלו".⁴¹⁹ לקראת הסוף, בשנים שהתנועה הציונית מתחזקת, ניתן לדבר על חזרה לירושלים. שמואל אלחנן - ילד קובנאי בן אחת עשרה כותב שיר של ילדים; המועד 17 בפברואר 1937.

ירושלים / ירושלים, ירושלים, / קדושת ישראל / הרי את בעינייך רואה בלבך יודעה / כל העם עומד לפני שערייך וקורא לך / את שלנו לעולם / ובבוקר אחד מימות המשיח / אש השמיים לבנו ילהיב / יעלה אותנו אלייך / ועד היום ההוא / סבלי ככל אשר גם אנו סובלים / תפילת הסבל תייפה אותנו גם אותך / ירושלים האהובה קדושת ישראל / הרי את בעינייך רואה בלבך יודעה / כל העם עומד לפני שערייך / וקורא לך: את שלנו לעולם!⁴²⁰

שיר זה יכול היה להיקלט בנקל בכל מאמר או ספר בנושא: 'ילדים שרים לירושלים'. כאן התבצר מקומו בגלל שהוא נכתב לפי עדות המספר בהשראת הפתיחה לאפוס הלאומי - 'פאן טדאוש' - 'הו וילניוס! הו וילניוס!'. בשנות השלושים של המאה העשרים, העולם הליטאי מפתח רגשות משלו לבירתו הכבושה (פרק א); בעולם היהודי המורכב, יש מי שרואה את וילנה ונזכר בירושלים.

השוואה אחרת בין ירושלים לוילנה ההולכת ומאבדת את יהודיה, עורך יהושע סובול ב'גטו'; גרמני המודע ליהדות, מציג באופן מוזר את מערכת היחסית המשונה בין יהדות לגרמניות:

קרוק: איך, יורשה לי לשאול, הגעת אליי? פול: הו! באופן מטפורי הייתי אומר: בדרך ההפוכה לזו שבה הלך רבן יוחנן בן זכאי. קרוק: סליחה? פול: הוא יצא את ירושלים הנצורה ערב חורבנה בארון מתים אשר נישא בידי ארבעה תלמידי חכמים, ואילו אני נכנסתי לירושלים דליטא באותו האופן. הה הה! אבל איך נשוחח: נמשיך בגרמנית או נעבור לאידיש או עברית? קרוק: אני מעדיף אידיש.⁴²¹

419 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 263.

420 ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 57-58.

421 סובול, גטו, עמ' 64.

הסוף עומד בפתח. לקראת הסוף, לאבא קובנר הייתה אמונה "בכוחה המאחד של וילנה"⁴²² הייתה לכך השתמעות על הציפיות מהגטו העומד בפני השמדה. לקראת הסוף בגטו מתוכנן מרד:

[...] העמדה העיקרית בסטראשון 6 עמדת הגנה, ולא עמדת התקפה במקום מרכזי. כיוון שהייתה בבניין ספריית 'מפיצי השכלה', היא נבנתה מספרים, ספרים כבדים שהודפסו בוילנה היהודית במשך דורות, רוחה של וילנה שתגן על הצעירים: תמונה סמלית שקובנר חוזר אליה שוב ושוב, כמו אל תמציתה של עירו. בסביבות השעה תשע בבוקר הייה המחותרת על נשקה מוכנה לקרב [...].⁴²³

מה רבה היא הסמליות וכמה מחירידה! וילנה שהביאה לעולם ספרים כה רבים, שדומתה לא-אחת כספר, מגייסת את ספריה לקרב; קרב אחרון, ירושלים עומדת לעזוב את וילנה.

בדרך האחרונה, ירושלים דליטא הפכה במהלך חורבנה למשהו קצת שונה. דבורז'צקי מתאר מערכת החינוך שהתפתחה בגטו: "[...] העדה היהודית של וילנה היתה במשך דורות מרכז רוחני לחיים רוחניים - ירושלים דליטא; ובתקופת השואה היתה לירושלים דגיטאות, ולסמל של המרי הרוחני היהודי נגד המשטר הנאצי."⁴²⁴ 'ירושלים דליטא' היא 'ירושלים דגיטאות'.

לקראת הסוף, וילנה המודעת אל עצמה שואלת את שאלתו של א"י גראדזענסקי, 'פארוואס ווילנע רופט זיך 'ירושלים דליטא'.⁴²⁵ מדוע בעצם נקראת העיר ירושלים דליטא? התשובה כבר תינתן על ידי חוקרי עבר ופרשנים ספרותיים שהעיר היהודית העומדת לנגד עיניהם תהיה עיר הזיכרונות.

אבא קובנר הרבה לעסוק ב'ירושלים דליטא', באחותי קטנה' הוא שר לעיר ש'פעמוניה מצלצלים', אך היא כבר איננה 'עיר'; "הם יצאו ליער ומעבר מעבר / מוטלת עיר. עוד גופה חם / מצלצלים פעמונים / לא ראית עיר מוטלת על גב / כסוס בדמו, מטרף בטלפיו ולא קם. מצלצלים פעמונים. / עיר / עיר / איך סופדים לה לעיר / שיושביה מתים ומתיה חיים / בלב".⁴²⁶ לקראת סיום 'מגילת האש' שלו כתב:

נר האלמונים - ביום ההוא יצאה השארית, שנים מעיר ואחד מעדה. מהבונקר

שמתחת להריסות יצאו אם וילדה. יצא הפליט מתעלת הכיוב. יצאו השרידים מיערות הפרטיזונים. יצא הניצול מאשוויץ [...] עיר. / עיר. / איך סופדים לעיר / שיושביה מתים ומתיה חיים / בלב.⁴²⁷

וילנה המוספרת כאן איננה רק מציאות ערטילאית, הזיכרון נאחז בפינותיה המשמעותיות. עיר שהייתה עיר הרוח בגין הדפסת הספרים זוכה שיספירו ב'מגילה' את המקום שהדפיסו בו. הדפוס הזוכר הרבה ביצירות על וילנה, גם ביצירות העוסקות בסופה, כך קובנר ב'לוחות העופרת מבית הדפוס ראם':

כאצבעות סורים שלוחות מן התיל / לצוד קרן אור מדורו של עולם, / נמשכנו לגנוב הלוחות מבעוד ליל, / לוחות העופרת מבית הדפוס ראם. / עודנו חולמים נקראנו לחיל, / לוחות להתיר - כדורים לעם [...] ואשר בגטו ראה כל הזין / בידי בחורינו, נושאי הקורבן, / חזה נאבקת הבת ירושלים, בנפול חומותיה ביום החורבן. / האזין אל מילים - בעופרת עדיין / קולן לא נדם ובלבו היכירן.⁴²⁸

כאמור, הספרים, שהזינו את יהדות הגולה, הפכו למתוסים; העופרת שממנה באו הספרים, אולי, לקליעים, וירושלים דליטא - 'הבת ירושלים' ל'יום החורבן'. קובנר שמאז צאתו מן היער לא הפסיק לתהות האם תיתכן ירושלים ללא ירושלים דליטא, הקפיד את 'רוח וילנה' בתיאורי החורבן שלו; אלו לא היו תיאורים מאובנים, אלא מקורות הראה לעם בהווה המתחדש שלו; לדידו, וילנה חרבה, אך בהיותה בין הערים בעלות נשמה, משהו ממנה עבר לירושלים של הציונות המתחדשת.

וילנה הותירה סוף, והשאלה היא איך נוהגים בעיר שנתר ממנה 'סוף'. אחרי הסוף, דב לויין, היקשה קושייה בנידון; זאת, במאמר קטן המוכתר בכותרת פרובוקטיבית: "מי להוט כיום להשתמש במינוח 'ירושלים דליטא' ולמה?".⁴²⁹ כתשובה הוא מביא דברים ששמע מפי בן ציון דינור, שהם עצמם מתבססים על ציטוט מדבריו של העסקן הווילנאי אריה ניישול בעת קבלת הפנים ההמונית שנערכה להרצל בביקורו בוילנה בשנת 1903. הלה השיב להרצל: "לא לנו תן כבוד כי אם לירושלים אשר ביהודה תן כבוד".⁴³⁰ כן הביא שם את דבריו של נחום

427 קובנר, מגילת האש, פרק ג'.

428 טוצקובר, חרות עלי לוח, עמ' 31-32. תרגום: פסח גינזבורג.

429 גחלת, ניסן תשס"ב מרץ 2002, עמ' 41.

430 תיאור מפורש של הפרשה: קליונר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 338-341. התיאור מורכב ולא נאמר שם שאמר במפורש את ההשוואה הזו; צריך לסמוך על דינור. לדעתי המקור הוא נאומו בגרמנית של אריה נישול: "[...] בעברך [=הרצל] על פניה [=וילנה], הבת הנאמנת לעמך אשר אהבת, עדת וילנה הנהדרה, אשר הייתה לו למשנה ירושלים אשר ביהודה תן כבוד!" [כרוידס, וילנה הציונית, מע' 162].

422 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 117.

423 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 159.

424 דבורז'צקי, במרי ובשואה, עמ' 213.

425 גרודזנסקי, ירושלים דליטא, עמ' 7.

426 קובנר, שירים, ד, עמ' 35-37.

טוקולוב: "אני מרשה לעצמי לשאול האם ראוי שם זה עכשיו לעיר וילנה? [...]
 כי לא ירושלים דליטא אלא ירושלים האמיתית צריכה להיות הדבר שאליו אנו
 שואפים [...]"⁴³¹. רמזיו ברורים, כבר בעידן ההערצה לירושלים דליטא, ספק גדול
 אם נכון ומותר היה להשתמש בכינוי היומרי הזה, המסיה את הדעת מן העיקר
 (וציונים אכן הבליתו את ירושלים⁴³²); קל וחומר בן בנו של קל וחומר, שלאחר
 שהוכיח חורבנה הנורא את הטעות שבשימוש, המשתמש בכינוי הזה טועה
 שבעתיים. ירושלים נמצאת עתה במקום אחר, במקום הנכון, רק הליטאים אימצו
 את ירושלים דליטא כמעין הסוואה לחורבנה של העיר; כך דב לוין.
 מבט ציוני לאחור המוטיב הזה מתחזק עד מאוד:

[...] ירושלים דליטא, ירושלים על אדמת נכר כתחנת מעבר לירושלים עיר הקודש,
 לירושלים בירת הנצח של עם ישראל ושל ארץ ישראל. וילנה העיר שהאירה
 ברציפות חשכת הגולה לאורך ימים ושנים, היא שהוכיחה כי אכן ראוייה הייתה
 כעיר הרוח להיקרא במשך דורות רבים 'ירושלים דליטא' [...] ירושלים הישנה -
 חדשה מציבה יד ושם לכל בערים שנקראו בשמה בגלויות אדום וישמעאל, ולכל
 קהילות ישראל בכלל שנכחדו בימי שואה ומשואה.⁴³³

אחרי הסוף. בני מר שתרגם את יומנו של הספרן מגטו וילנה הרמן קרוק, ביקר
 לאחורנה בזירה העומדת ברקע. התוצר היה שני מאמרים שכותרתם "עומדות היו
 רגלי בשערייך, ירושלים דליטא"⁴³⁴. העיסוק בקרוק הבונדאי, איש תנועות שמאל,
 מעניק לירושלים דליטא זו אופי מאוד לא-ירושלמי. געגועים לירושלים של ארץ
 ישראל לא יצמחו כנראה מהזירה הווילנאית הזו. הזירה היא הזירה המוכרת, ברקע
 מרחפות התמונות של הקשת המחברת שני קירות משני עברי הרחוב, שהפכו לסמל
 וילנאי. התמונות הללו שרבים זיהו בהן מעין קישור חזותי לירושלים, שימשו רקע
 לסמל הידוע בזמנו - צמח הגדל על הקשת סימלה של תנועת 'יונג וילנה' תנועה
 ספרותית אידישיסטית. קרוק ביומנו (25.7.42) הכריז:

431 תיאור מפורט של הפרשה והדברים: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 350-351.

432 גם אם הקדים במעט את בוא הציונות, ניתן כמדומה לראות בקטע הבא 'קטע ציוני': לפני עזבו את
 וילנה נכנס מ. הלפרין [=מייסד נס ציונה] בזמן התפילה בביהב"ג הגדול פתח את ארון הקודש וברמעות
 וייללה קבל לפני קונו על הצרות והיסורין אשר הביא על עם ישראל זה כאלפיים שנה. לבסוף תפס בספר
 תורה ונדר להקדיש את כל הונו לטובת א"י וסיים בשבועה הידועה: 'אם אשכחן ירושלים תשכח ימיני', כל
 הקהל בכה יחד אתו ונפרד מעליו בקריאות 'להתראות בשנה הבאה בירושלים' (ברוידס, וילנה הציונית, עמ'
 116).

433 צמריון, וילנה כירושלים דליטא, עמ' 194.

434 הארץ 11.4.06; 17.4.06.

הנה על השער צומח צמח חדש, שיח קטן 'יונג וילנה'. היום יותר מאי פעם, אנו
 יכולים לתפוש ולהבין את משמעות הרעיון המבריק כל כך. על השערים של
 הגטו החדש שלנו עולים צמחים חדשים. פירות שיביאו מן הסתם כבוד לדורות
 העתידים לבוא.

ירושלים דליטא זו, שלפי פרשנות בני מר לקרוק, לא בתי הכנסת שלה עוררו
 אצלו עניין, אמורה הייתה להסתיים בפונאר. ממאמרו של בני מר מסתבר, שהבונד
 מעורר עדיין סוג מסוים של געגועים; דומה כי הביקורים בוילנה שבה נוסד
 הבונד מסייעים להחיותו מתהום הנשייה, אותו ואת דיוקן ירושלים דליטא שלו
 הרחוקה מירושלים דארץ ישראל עד לבלתי יכולת לקשר ביניהם. מנגד, יש היום
 תיאורים של וילנה שעברה התופסים אותה כעיר חרדית פרובנציאלית,⁴³⁵ ממש
 כמו ירושלים לפי תפיסות ישראליות מסוימות. ויש שהתגעגעו - לא אל הבונד,
 אלא אל היכולת לשלב: "וילנה היא העיר בה נוסדו 'המזרחי' ו'הבונד' כאחד. עיר
 שבמרוצת ההיסטוריה שמשה מרכז לאישים ולזרמים מנוגדים כל כך [...]"⁴³⁶.
 סופר על וילנה של אבא קובנר:

[...] וילנה היתה דגם יהודי אידיאלי להעבירה מן הדור שלפני השואה אל
 הדור שאחריה. מגוונת ומורכבת, ומוכיחה שאפשר לחיות יחד, שבת ספר
 'תחכמוני' בוקר יכול להיות קן לנוער סוציאליסטי בערב, שיכול בחור למוד
 בבית מדרש ובגימנסיה עברית חילונית כאחד, שיכול הוא לקבץ לקופסה
 הכחולה-לבנה שבידו במקום בו עמד בימי סבו מי שקיבץ עבור תלמידי חכמים,
 שפלגים שונים ומנוגדים יכולים להוות שלמות אחת - שהרי המחלוקת היא
 לדעתו 'אבן פינה בתרבות ישראל'; שמעבר לניגודים הרעיוניים שבין שמאל
 כזה לשמאל אחר ובין תלמידי ישיבות לשחקני תיאטרון יש אחדות עם וגורל,
 וכשם שאחדות זו התמשה בוילנה - כך יכולה וחייבת היא להתממש
 גם בארץ. 'וילנה שלנו אינה קיימת עוד' כתב, וילנה בלי ירושלים לעוני

435 כך מכריזה הכותרת למאמרו של מרדכי זלקין (גם אם הוא לא כתב אותה): 'וילנה שכוננה בבני ברק'
 - הביקורת על פנקס הקהילות - פולין, שנתפרסמה ב'הארץ'.

436 צמריון, וילנה כירושלים דליטא, עמ' 189-194. מבטו המסכם של יצחק ברוידס, ערב החורבן: "ערש
 התנועות החברתיות השונות ברחוב היהודי עמדה בוילנה. האגודות והארגונים הסוציאליסטיים העבריים
 הראשונים התהוו בין כהלי בית המדרש לרבנים בוילנה ובה החלו את פעילותם [...]. כאן נרקמו השקפות
 ודעות מתנגדות, ואולם, לכל אחד מאותם כיווני המחשבה מימין ומשמאל היתה כוונה ברורה להבליט את
 קשריהם האמיצים לעמם. אף צמיחת של תנועת הבונד בוילנה נובעת מהרצון העז שלא להתבלבל, שלא
 להפסיד את הניצוץ היהודי. [...] וילנה היא גם עיר הולדתו של המזרחי שומרי התורה שבה לא נרתעו
 ממחאתם של גדולי הרבנים ונצטרפו אל המחנה הציוני. [...]" (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' ט).

רוחה, אינה ירושלים דליטא, אולם ירושלים בלי ירושלים דליטא התישאר ירושלים?⁴³⁷

ניסוח זה המעמיד 'דגם יהודי אידיאלי' ממשין כמובן מסורת העוסקת בתודעה של וילנה. הערות על 'הטיפוס הוילנאי'⁴³⁸ וסיפורים על 'רוחה של וילנה' רווחים מאוד,⁴³⁹ וילנה המציגה מעין מיצוע, שקול כוחות, של מרכיבי המהות היהודית.⁴⁴⁰ ברור כי אידיאליזציה כזו או אחרת מייפה את התמונה - מאחה קרעים, מחליקה פגמים, מקהה חודים, מסלקת אי-התאמות, ולא חסרו בסיפורה של וילנה מוקדי כיעור; ברי שמה שנראה טוב ויפה בתקופה אחת בקורותיה של וילנה - נפסל בתקופה אחרת;⁴⁴¹ אך עובדה היא שרבים רבים הם שראו את וילנה במבט כולל ומצטבר כמעוז של יכולת יהודית לקיים קהילה בעלת רוח משלה, רוח אהובה, זכורה לטוב, ובסופו של דבר זהו מה שהותירה וילנה לדורות.⁴⁴²

437 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 39.

438 מעניינת הערתו של יצחק ברוידס: "העיר וילנה הייתה חשובה מאד בעיני הד"ר הרצל, ככה למשל, מינה הד"ר הרצל את הסופר ראובן אשר ברוידס לעורך העתון של ההסתדרות הציוני העולמית: די וועלט - באידיש, למרות שלא הכיר אותו כלל, ורק על סמך זה שאמרו לו שהוא יהודי וילנאי, ובוודאי יבין איך צריך לכתוב בשביל יהודים לאומיים" (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 169).

439 בספר הזיכרונות של אברהם קאהן עורך 'פורווסט' בניו יורק מופיע סיפור מילדותו על אמו שבאחת השבתות לא הגישה מטעמי שבת אלא חלה ודג מלוח. ההסבר היה קשור לפעולת ועד הקהילה שנוקד לכסף באופן דחוף; הרבנים וראשי הקהילה החליטו שבמשך שבת אחת היהודים יסתפקו מאכלים פשוטים, ואת הפרש יתרמו. ואם יאמר אדם שהוא עשיר ויכול לתרום וגם לאכול כהלכה החליטו ראשי הקהל שלאות סולידריות, וכדי שלא לפגוע במי שאין לו, כולם יאכלו מאכלים פשוטים.

440 דוגמה נאה לכך ברומן של ברודס, המציב את וילנה כתחנה מסיימת ברומן ששני קצותיו (כך שמו). ממוקמים בעיר הקיצונית בדתה מחד ובאודסה הליברלית מאידך גיסא, והוא מגיע לשביל הזהב בירושלים דליטא. כך מאופייין המשכיל הוילנאי האידיאלי: "[...] ומה שונו דרכי היהודים בארץ הזאת [=ליטא, וילנה], אשר אתה [=הקורא] בא אליה! מה שונו פה החיים לכל אופניהם, ומה מאוד תשונה גם יראת האלוהים גם ההשכלה בלב האנשים אשר נאחזו בה! [...] וכאשר הגו לפנים בתלמוד יומם ולילה, ויפלפו בדברי הפוסקים והמפרשים, ככה עשו הפעם להשכלה וספריה, ולהחוכמה ולימודיה, ויתעסקו גם בה 'לשמה' מבלי אשר יפריצו חוק הרבנים, מבלי לעבור על פיהם לכל דיניהם ולכל הלכותיהם [...] לא יחיד הנהו [=גיבור הסיפור] בעיר וילנא רבתי עם העיר הזאת 'האם בישראל', אשר רבניה היו גאוני ארץ, ממנה יצאה הוראה לכל בני הגולה - העיר הזאת היתה הפעם גם מרכז ההשכלה [...]". (ברודס, שתי הקצוות, עמ' 413-417).

441 ראו למשל את התייחסותו להשכלה של הרב ויינברג הנחשב לאחד מגדולי ישראל בדור החורבן: "[...] ובוילנה, בירושלים דליטא, נפוצה ההשכלה ללא התנגדות מצד 'בעלי הבתים' ואפילו לא מצד הלומדים הצעירים; לא בכח סללה את דרכה, כמעט ולא היתה מלחמת השכלה בוילנה בכלל, שם חיו בשלום הלומדים והמשכילים, תלמידי חכמים ובלשנים, פיטני הדת והמשוררים החולוניים. והעם חלק כבוד לרבנים גאוני וגם למלומדים וסופרים. גם אלה היו בעיני מעין סוג חדש של תלמידי חכמים. אולם בשנת 1840, [...] נשתנה המצב מיסודו [...] שוב לא היתה זו השכלה 'בת השמים' אלא השכלה 'מטעם המדינה' [...]" (וינברג, שירידי אש, עמ' רצב).

442 ערב חורבנה כתב יצחק ברוידס: "וילנה העמיקה את יסודות תרבותה העתיקה והוסיפה עליהם נדבכים חדשים משלה. כאן לא היה מקום להפיכת הקערה על פיה. אל סלע הבינה הוילנאי התנפצו כל מיני גלים עכורים, כל מיני זרמים של הרס ותפלות. וילנה ידעה את סוד השמירה על צביונה הלאומי, על ערכיה

גם כשמציבים מבנה כרונולוגי, ומתכנסים סביב ציר מגביל של זמן, אי אפשר לסיים את הכתיבה על ירושלים דליטא; המחשבות נודדות רצוא ושוב אל העבר ואל העתיד, בעצם, כמו באשר לירושלים. לכן נקטע את הדיון בהערה לסיום: מבחינת התודעה היהודית עולה מפרשנות 'ירושלים דליטא' הדגשה חזקה של מקומיות; וילנה היא המיוחדת (לתופעת המקומיות היהודית בליטא נחזור בפרק ז). יחד עם זאת, אין ספק שיש בהתייחסות המובנית ל'ליטא' גם הדגשה של ליטא כמכלול; וזאת דווקא לגבי עיר שלאורך הזמן שהשתמשו בכינוי הזה (להלן), הייתה בעלת אוכלוסייה פולנית ניכרת, ובמידה לא-מבוטלת נתפסה גם כעיר רוסית. האם הייתה לכינוי המשיין את 'ירושלים' זו לליטא השפעה כלשהי גם על התודעה הליטאית בכל הקשור לשיוך בירתם ההיסטורית לארצם? עניין זה חורג מתחום הדיון שהוצב בפרק האמור לעסוק בזיכרון היהודי. היום, השלט הליטאי שהוזכר לעיל מן הסתם 'מבין' זאת כך; בעבר, העולם היהודי ראה את וילנה כשאור שבעיסת ליטא, ליטא היהודית שזיקתה לליטא הליטאית איננה פשוטה. אגב, היהודים הוילנאים - רובם ככולם - השתמשו כמובן בגאווה בכינוי המחמיא, אך בינם לבין עצמם לא נטו תמיד נטו לזהות ליטואקית מובהקת (להלן פרק ח). סוף דבר, היום, וילנה היא ליטא, ויהודיה הם הם יהודי ליטא; וילנה איננה עוד אוניברסלית.

מירושלים דליטא לפונאר

מאחר והשתמשנו בשורות דלעיל בביטוי 'סוף דבר' התגלגל הסיפור לפונאר. פונאר הייתה מסתורין, איום שהמסתורין העצימו. הפעם ראשונה שיהודים ראו את פונאר וידעו לספר עליה הייתה ב'אקציית קובנה' ב-5 באפריל 1943: השוטרים חזרו לגיטו בשעה 0.00 בערב, לאחר שאספו כ-300-400 גויות והביאו אותם לקבורה. היה זה מקרה ראשון בו הראו הגרמנים ליהודים את פונאר ומה שנעשה שם, ושיהודים הוחזרו משם חיים על ידי גרמנים. פעולת השוטרים היהודים בפונאר צולמה והוסרטה על ידי הגרמנים.⁴⁴³

אי אפשר שלא להבין את ניסיונות ההדחקה של פונאר; את השיר של שמרקה קצ'רנינסקי, הידוע היטב בפינו, 'פונאר', באידיש - 'שטילער, שטיילער ...; שרו בגטו בתחילה ללא השורה המהותית: 'ס'פירן וועגן צו פאנאר צו', שמזכירה את המילה המפורשת! במקום זאת שרו במקלהל התיאטרון 'ס'פירן וועגן איצט אהינצו',

הרוחניים ולעולם לא ויתרה עליהם" (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' ט).

443 סיכומו של יצחק ארד, ארד, וילנה, עמ' 295.

שמדברת על יעד - 'שם' כללי ולא פונאר. כל זאת כאמור, עד לאקציית קובנה.⁴⁴⁴ הניסיון לפענח את המסתורין, את סודו של ה'שם', העסיק רבים בגטו; אבא קובנר, נתן את הפתרון. בכרוז 'הראשון בינואר 42' המפורסם, כבר לא כתב, כמעט, על וילנה, הוא כתב על פונאר; וילנה כבר הייתה אז הגהנום ופונאר המוות. למבקש המקומות ניתן להראות היכן בדיוק, או היכן פחות או יותר, נאמרו הדברים המופלאים הללו בוילנה. אחר כך הדהדה קריאת 'פונאר היא מוות' ולא נלך כצאן לטבח' באינספור מקומות אחרים. אינני בא לשפוט, אך זו הייתה ללא ספק אחת ההבלחות האחרונות של ירושלים שבליטא אל התודעה היהודית, מהטעם הפשוט והלא-רציונאלי כאחד שהיו אלו דברי נבואה, ועם דברי נבואה מסכימים או לא מסכימים, אך לדברי נבואה לא נותרים אדישים.

בדרך לפונאר עדיין התגעגעו לוילנה. רוז'קה קורצ'אק כותבת:

מורר התיר ליהודי וילנה לערוך טיולים מאורגנים ליער. לפני כמה ימים הביע מורר את תמהונו על חיוורונם ורוזן גופם של ילדי הגטו ואמר: יצאו נא לטיול מעט. ועתה בימי אפריל הראשונים, ראשוני האביב, יצא משערי הגטו טור ילדים בלוויית מוריהם, הולכים הם ליער ועוברים בעיר בחוצות וילנה שלהם... העיר נאה מאוד באותה תקופה והילדים רואים שעולם זה, ששרידי זיכרונות ממנו מקוננים עוד בלבם, אינו אך פרי דמיונם הילדותי. הנה רואים הם את העיר, שעליה מושר בגטו מתוך כיסופים הזמר הישן ז'וילנע ווילנע אונזער היימשטאדט / אונזער בענקשאפט און באגער / אוי ווי אפט עס רופט דיין נאעמן / אין מיין אויג ארויס א טרער // ווילנער הייזלעך, ווילנער גאסען / וינער בערגלעך, וואלד אין טאל / עפעס נועט, עפעס בענקט זיך / צו די צייטן פון אמאל [=וילנה וילנה עיר מוכרתנו / כמיהתנו וכיסופנו / לעתים כה קרובות מעורר שמך דמעה בעיני // בתי וילנה, רחובות וילנה / יער וגיא / משהו כמה, משהו מתגעגע לזמנים משכבר]⁴⁴⁵.

לפנינו רדוקציה - השירים המרובים שכתבו יהודים לוילנה מצטמצמים לשיר געגועים אחד (מוזכר הרבה בין דפי חיבור זה). שאף הוא הולך לפנות מקומו לשירים אחרים. יהיו עוד שירי פרטיזנים בוילנה. וילנה הזירה הספרותית הגדולה, שמקצת מאנשי הרוח עוד נותרו בגטו שלה, תוליד מספר יצירות מז'אנרים אחרים

444 קאטשערגינסקי, חורבן ווילנע, עמ' 23.

445 זהו התרגום לעברית המופיע בספרה של קורצ'אק. בלי להיכנס לשאלת איכות התרגום, למעשה חסרה בו השורה 'אוי ווי אפט עס רופט דיין נאעמן'; מילולית 'אוי ואבוי, נקראת [=נשמעת] קריאת דיין נאמן, שהיא המעוררת דמעה וכ'.

446 קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 140-141.

לגמרי - שירי פרטיזנים, או שירים שניתן לכנותם 'שירי התנגדות', או 'שירי גטו'; שירים שעברו מפה לפה ולאוזן כבר אז, הציתו את הדמיון של מעונים ומורדים. חלקם התמידו בקיומם והטביעו את רישומם על רפרטואר הזיכרון הישראלי ומילותיהם המתורגמות לעברית פורסמו על ידי יד ושם (ב־כז בניסן אחד ספרתי חמישה שירים הקשורים בוילנה שהושמעו ברדיו;⁴⁴⁷ שבוע אחר כך ביד באייר שמעתי, בווריאציה, את השישי⁴⁴⁸). ביניהם תוזכר גם פונאר, ליתר דיוק הדרכים מוילנה לפונאר. השורה 'כאן צומחים קברים', כך תרגם שלונסקי את קרצ'יגנסקי, מטפורית למדי, שום קבר - למצער לא במובן המקובל - לא צמח בפונאר, היא הייתה הקבר. אך לומר כי (במקום העצים) צומחים קברים, הרי זה במפורש נכון! הגטו הולך ומתרוקן בעוד פונאר הולכת ומתמלאת. המצב הוליד תגובות ספרותיות; סיכומה של דינה פורת:

[...] בגטו וילנה נשארו בחיים בתחילת דצמבר 1941 כ־20,000 נפש [...] בשלוש מן הקהילה הווילנאית שצופפו במה שתיאר קובנר וחזר ותיאר כ'שבע סמטאות'. המבקר היום רחובות צרים וישנים אלה, אינו מביין כיצד נדחסו אנשים רבים כל כך לתוך בתי הקומותים, או לכל היותר שלוש, שבחזיתם פתחים לחצרות קטנות, ובתים נוספים סביבן. רוב הבתים קיימים גם היום, וחלקם עומד ריק למן היום שבו עזבום אחרוני יושביהם. 'חצרות הגטו' [...] לכל אחת היסטוריה משלה, עבר משלה. כל אחת מהן [...] מדינה מסוגרת, עיר שלמה. כל אחת גטו בזעיר אנפין' כותבת רוז'קה בספרה. וקובנר כותב בלוח השנה שלו: 'א גאס - שטאט', רחוב - עיר.⁴⁴⁹

הבתים שדיברו עליהם כה הרבה, החצרות, 'רחוב - עיר' המזכיר כל כך את תיאוריו של יל"ג על רחוב היהודים, הכול מתרוקן, הולך ונשאב למשאבת הואקום של פונאר. בגטו התחילו לחבר את וילנה עם פונאר כמעין 'כלים שלובים', זו נבנית (אבוי לאירוניה) מחורבנה של זו. מי שחיבר סמל עתיק יומין - קברי האבות עם הסמל ההולך ומתהווה של השמדה היה אברהם סוצקובר. בתחרות ספרותית שנערכה בגטו הפעיל כל כך מבחינה תרבותית, באפריל שנת 1942, זכתה הפואמה

447 'תחת זיו כוכבי שמים' של אברהם סוצקובר (תרגום: יצחק כפכפי); 'מזמור שיר לפרטיזנים' של הירש גליק (תרגום: אמיתי נאמן); 'פונאר' (שקט, שקט...) של שמרקה קצ'ריגנסקי (תרגום: אברהם שלונסקי); 'שיר הפרטיזנים היהודים' (אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה) של הירש גליק (תרגום: אברהם שלונסקי); 'המנון הנוער בגטו' (ממורנו מלא צער) של שמרקה קצ'ריגנסקי (תרגום: יוסף אחאי).

448 כוונתי לבערבות הנגב' המילים של רפאל קלצ'קין למנגינה עממית רוסית, וככזה יצג את מלחמת העצמאות, אך יסודו ככל הנראה ב'שיר הפרטיזן' באיריש של קצ'ריגנסקי.

449 פורת, מעבר לגמרי, עמ' 110.

(במקור הוגדרה כ'כרוניקה דרמטית') שלו 'ילד הקבר' במקום הראשון. ליצירה יש שורשים! מהדהדים ב'כרוניקה' הזו סיפורים אמיתיים של הימלטות מפונאר ושל לידה ממש אל תוך בור הנרצחים, ומהדהדים סיפורי התחבאות בבתי קברות (בשואה היו מסתתרים בבתי קברות, רבקה פרצ'ק קושרת זאת להיבטים התרבותיים הכלליים ולהקשר המיתי,⁴⁵⁰ היו שהסתתרו והסתירו גם בבתי העלמין של וילנה, לעיל, להלן); כן מצטלצלות בה האגדות הישנות על נוכחות החיים בבית העלמין של וילנה.⁴⁵¹ סוצקובר סיפר משהו שונה, אגדי במהותו, אגדת וילנה האחרונה - בריחה של אישה מפונאר כדי ללדת במחבוא, שלאחר מכן התברר שהוא בית הקברות העתיק של וילנה.⁴⁵² תחילה מובא סיפורו של הקברן, הוא עצמו כבר לבוש תכריכים, מוכן ומזומן לקבורתו שלו, בבית הקברות הידוע של אבותיו, שממנו וילנאים התקשו להיפרד, ומכתובות מצבותיו נכתבה ההיסטוריה שלהם:

[...] ממצבות הללו לא אברח: / המצבות, ולדי המוות, אהבתיכן ככל לבב, / בדמעותיי - עין-איש עדיין / לא ראתן - בהן ארטיבה / אותיות זקנות על אבן / של לבותיכם הסדוקים. / לו כמנורות דמעות תדלקנה / ובאישן עד תום תאכלנה / עיני מרצחים במארב! / לא אלך מכאן. ביתי הוא. / כל המתים אורחי הם לתמיד. / נוטר של חלומות הייתי / אשר אמת אחרת לא ידעו - - .⁴⁵³

בנקודה זו מדלגת העלילה לפונאר; ליתר דיוק ל'הרי פונאר', ביטוי המקיים אנלוגיה מוזרה ל'הרי בגלובע' שנידונו לקללה: "דממה. והציפור עודנה רנה, / אתי נאמנה ורעבה, / ושם על הרי פונר / מראשי הילדים בוקע / מוחם ובא עדי

450 רבקה פרצ'ק, כאן ושם, עמ' 30-32.

451 יצחק ברוידס מספר על וילנה הנכבשת על ידי חמיל (בוגדן חמליניקי) ימ"ש ומבאר את שמו של י"ד ישעיה'לי קצין; נקרא 'קצין' כתואר של כבוד; הציל מכיליון ומתקלה של אכילת חמץ בפסח. הוא חזר עם היהודים העניים שברחו לזאמוט (העשירים ברחו לאשכנז). הנוצרים בוילנה שלחו או לצאר כדי לגרש את היהודים: "[...] ולקבוע להם את מקומם בבית הקברות הישן, בין המתים. [...] אין צריך לומר כי ר' ישעיה'לי קצין לא פרש אחיו גם הפעם והלך עמהם [...]". אלוהי ישראל העניש את העיר במגפה גדולה, אבל בעקיפין גם היהודים סבלו. "הנה בימים הקשים הם לא עזב ר' ישעיה'לי את אחיו שבבית הקברות הישן, והיה מכלכל אותם על חשבונו ביד נדיבה". המלך הפולני שלח את הגיבור מיכאל פץ שכבש את כל העיר וגם את שניפישוק הקטנה עם בית הקברות הישן, אך לצרות לא היה די. [...] אך הקווקים לא הסכימו להיכנע והקברות נמשכו. יותר מאחרים סבלו מן הקברות היהודים, מפני שהחילים הרוסיים נמצאו במבצר ההר שממול לבית הקברות הישן, ומשם היו יורים עליהם" (ברוידס, אגדות, עמ' 52). נתעורר צורך במצות, ביערו חמץ, ור' ישעיה'לי השיג רישיון והלך בעצמו להביא מצות; התברר שקהילות ישראל בזאמוט שלחו מצות, והצירוף רישיון ומצות הכרוך במסירות נפשו הביא את הגאולה אותה שעה.

452 מסופר: "[...] זאריצה". זמן רב לא דרכה רגל יהודי בבית קברות זה. היחידים שבאו לשם בימי השואה היו האם ותינוקה אשר בפרוץ המלחמה ברחו לשם לחסות בל המצבות. במקום שם שולט המוות שלטון בלי מצרים קיוותה האישה האומללה להינצל מיד ורדפיה. אולם יד המרצחים השיגה אותם גם שם. ועל המצבות הישנות נשפך דם האם וילדה" (לז'ריליטאי, חורבן ומרד, עמ' 274).

שפתי...". הוא שומע במחבואו קול בכייה והוא חושש: "[...] אולי הפחד הסגירני, / את עקבותיי גילה רשע / ובי לוטש אלפי עיניים, / כלות ביהודי האחרון, / אשר שרד בוילנה? / [...]". הפחד ממלאך המוות מרובה העיניים מוליכו למסתור; הוא מתחבא, וזה מובן, במסתור העומד לרשותו, בקבר, סמל הסמלים למוות ולחידלון. והנה, היא היולדת מגיעה לשם, דווקא לשם, למקום שמסמל כל כך את שורשיה של וילנה היהודית. המפגש 'קברן-יולדת' - בדרך כלל, 'פלוס-מינוס' - איננו מפגש שגרתי, בלשון המעטה. היא בבריחתה איננה מודעת לעצמה, ואין בכך תמה, הן הצרות כה נוראות. אך הנה, מתחילה הלידה, ואין כלידה כדי להבהיר את המשמעות העצמית ליולדת. הוא שומע קול בשפת אידיש ושואל אותה מי היא? תשובתה: "רחל קרו לי. מי אנוכי - / זאת לא ידעתי. הלכה רוחי / אי אנה ושוב אינני, / אך קרבי עמוק פנימה, / כבר מפכים, שוברים הכלא / חיי האחרים שבחלום, / שלא ידעו אפוא אמם מוטלת / אי אביהם [...]".⁴⁵³ השיר מחריד, נורא בכוחו עד שלמרות 'הצלחתו' בתחרות האיומה, לא הוכנס ל'כינוס דומיות' אסופת שיריו של סוצקובר. לידה בוילנה מכריז סוצקובר אפשרית רק אל תוך הקבר, אם יש דרך מפונאר חזרה, הרי היא רק לבית העלמין לקבר המוכן.

היום באים לפונאר מוילנה רק בהתנדבות מלאה, כדי לראות, כדי לקיים טקס. איך זה התחיל? מספר חיים בסוק, לאחר זמן:

בערב יום הכיפורים שנת תש"ד (1944) התאספנו קבוצת פריטיזנים וכמה ניצולים בירושלים דליטא - וילנה, והחלטנו לצאת לגיא ההריגה שבפונאר, להתייחד עם המומתים, הטבוחים, קדושי וילנה. שכרנו ממאן דהוא מהצבא האדום משאית ויצאנו לדרך. עמדנו צפופים, החזקנו איש ברעהו; ישבנו דחוקים התנדנדנו בדרך הנסיעה, כל אחד ואחד התייחד עם יקיריו והרגשנו כולנו כאילו אנחנו מובלים להריגה... אמר האומר - 'כך הם הובלו בדרכם האחרונה...'. בפעם הראשונה הגיעו יהודים לפונאר מרצונם החופשי. ומה ראו עינינו? - בתוך החורש, נתגלתה קרחת יער, ובתוכה עמק - עמק השדים, מלא בארות, בורות ענק. ירדנו מהמשאית, הלכנו בדרכם האחרונה של יקירנו. עומדות רגלינו על שפת הבורות ושפתינו נאלמו דום. התהלכנו על קצה בהונו רגלינו - כי אדמת קרשים היא. כאברהם אבינו בשעתו, ראינו את כל העולם מעבר אחד, ואנו מעבר אחר. אנו בני אברהם - שרידי העם העברי - עומדים מעבר לבקעות המוות - והחיים. השתטחנו על החול, שהיה ספוג דם, אפר, ועצמות טחונות עד דק. זה המקום

453 סוצקובר, חרות עלי לוח, עמ' 33-43. תרגם: עזרא זוסמן.

שנועד היה גם לנו על ידי השדים. [...] לא אמרנו דבר, כי אין אומר ואין דברים וכלי נשמע קולם. ומה נאמר? השקט החרירי ועודנו מחריר. אנו מתחתית העולם. המקום לא מעלמא הדין. פרח נשמתנו. כאן קבלנו את השואה, שנתגלתה בדממת אימים. עוף לא צינץ, צפור לא פרח, שור לא געה, אופנים לא עפו שרפים לא אמרו קדוש. לא הוצאנו הגה כי בשעת הטבע העולם שתק והחריש. רבון העולמים, אברהם הוביל את בנו יצחק לעקדה ושמע קולך: [...] ואתה את עמך לקחת וזידים שלחו בהם את ידם. [...] אבל אנו פוקדים את המקום ופוקדים אותך: 'יתגדל ויתקדש...' [...].⁴⁵⁴

חווית המפגש הראשוני עם פונאר יכולה להיות מתוארת רק במונחים דתיים קיצוניים: 'עמק השדים' הזכור לרע מפרשת מלחמת ארבעת המלכים (מקיים משחק לשון עם שדים), 'אדמת קדשים', פרשת העקדה, ובמיוחד בולטת ה'התכתבות' עם ההתגלות במעמד הר סיני; בכל אלו המגע עם הקדושה פוסע על סף המוות. סוצקובר מתאר את המפגש הזה בראשוניותו הגולמית, מיד אחרי שחרור וילנה:

[...] מה יפה היא הדרך! מימין מבהיקה הווילנה בכחול, והאשוחים התפוסים בשקיעת החמה, מפתים מרחוק. האם זו הדרך לגיהנום? האם יפה הגיהנום? [...] בשינים קפוצות אני רץ אל הקבר. ריח עמום כבד מרתיע אותי אחורה. אני רואה בור עצום בקוטר כחמישים פסיעות, בפנימו אי קטן ושיחים. אל הבור מוליכה תעלה ארוכה. גלאזר [= אחד השורדים, הצטרף לפרטיזנים] מצביע שבתעלה זו הוליכו אותו ב-6 בדצמבר 1941 אל תוך הקבר לירות בו. כאן עליו היה קודם לפשוט את הבגדים. כיוון שתחתונו היו קרועים יתר על המידה, הירשו לו להישאר בהם. חפצי הלבוש הטובים ביותר נחטפו מיד בידי היורים. באמצע הבור ראה מכוונות יריה זקופות. מולו על גבי תלולית עמד שוויינברג ועמו שני חטפנים. הם השקיפו דרך משקפת והתבוננו בכל המתרחש בתוך הבורות. [...] נערה צעירה שנשארה בחיים אחרי הכדור הראשון, התחננה אז אל הרוצחים: 'יריתם למוות את אמי, ירו גם בוי!'. כשפסקו הירויות נמלט גלזר. ששוב יהיה בפונאר וששוב יימלט, לא יכול היה לתאר לעצמו... גול מרגיש את עצמו כבן בית. הוא קופץ, ובהיותו רגיל לתפוס את המתים בידיים, מושך הוא מתוך החול כמה קורבנות ומנסה להכירם. כולם מוצאם מן מהחננו 'קיליס' ו'ה.ק.פ.' הגופות עדיין טריות. פתאום מצטעק גול 'הנה ד'ר פייגוס' ואכן אנו מזהים את הרופא הווילנאי הנודע. המיתו אותו לפני ימים מספר, בטרם נכנס הצבא האדום אל העיר. [...] מאצל

גופה מתפוררת למחצה, [...] שלף גול שיר באידיש, שנכתב בעיפרון על דף מדובק, קרוע למחצה. את ההרוג אי אפשר להכיר, הפנים שחורות. חורים במקום עיניים. בשיר פונה אל בתו הקטנה שרה'לה, שנרצחה לפני הירצח אביה. השיר מסתיים כך: 'הייתי רוצה למות מחובר אל נשמת ילדי, / כי אז היה זה נחומי היחיד. / אחרי מותי, לו יכולתי / אל לבי לאמץ את ילדי, / כי אז הייתי המאושר / שבמתים כולם, / אשר מתו אי פעם על אדמות'.⁴⁵⁵

פונאר ממשיכה להעסיק, היא איננה רק אתר, היא מקור בלתי נדלה להשראה. היא ממשיכה להמית, את מי שחושב על מה שהיה שם, וממשיכה להחיות, את היוצרים הבאים בשעריה. הזמן שחלף מאפשר לחזור, שמואל בק חוזר לוילנה,⁴⁵⁶ התערוכה שלו ביד ושם הנושאת שם כה רב-משמעות: 'מסע ומשא' - 'שמואל בק 60 שנות יצירה', מוגדרת על ידי האוצרת יהודית שן דר בפתיחה למסה הנושאת שם זה; לשיטתה היא מציעה אפשרות לפענח מיהו שמואל בק:

האם תערוכתו הרטרופקטיבית של האמן שמואל בק היא מבט על מסעו של אמן שתחילתו בגטו וילנה וסופו ביער פונאר, על צמרותיו המוריקים, כשהוא נושא עמו לכל אורכו את משא המראות שחוה בשנות השואה? או שמא המשא הוא הרוחף את האמן לארוך המסע? המסע והמשא שלובים זה בזה, לעתים מוסתרים תחת שכבות הצבע המופשט והאנונימי, לעתים מבצבצים מבין הצרות האמורפיות ולעתים הם הצהרת כוונות חדה וברורה הנאמרת בריש גלי [...].⁴⁵⁷

לקראת סיום ששים שנות יצירה, בק חוזר לוילנה:

במאי 2001 חוזר בק לאדמת וילנה לאחר חמישים ושש שנים שכף רגלו לא דרכה שם. ביקור זה הוליד סדרה גדולה של ציורים שניכרת בהם צבעוניות רעננה ראי ליכולתו לשוב ולתאר את וילנה כפי שהייתה בימי ילדותו המאושרת, מנוגדת למראה העיר שעזב ב-1944. על אף הצבעים המלבבים, ברחובותיה צועדים ספלים וכפיות סמל לתושביה היהודים שגורשו מבתם והובלו אל מותם. דיכוטומיית הערגה אל מקום וכאב האובדן היא ממאפייניה של קבוצת ציורים זו.⁴⁵⁸

עתה הוא יכול ללכת גם לפונאר, פונאר הריאלית ופונאר האמנותית:

השיבה אל וילנה היא בהכרח גם שיבה אל יער ההריגה הגדול פונאר [...] שלא

455 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 312-313.

456 על קורותיו בגטו התחרות שבה זכה, פיסול משה רבנו, הצלתו ומציאת אלבומו מוכתם בדם בין המתים ראו: גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 288-289.

457 http://www.I.yadvashem.org/exhibitions/Bak_heb/intro.html

458 http://www.I.yadvashem.org/exhibitions/Bak_heb/intro.html

כדרך הטבע, במקום עצים היער מצמיח קברים. בק אינו יכול ואינו מוכן לקבל את סדרי העולם במקום שהם הופרו בו עד תום. בציוויו, העצים במעופם מעל בור ההריגה הזויים בדיוק כמו מצבות הקברים; לא אלה ולא אלה נטועים בקרקע המציאות. אולם קיימים במרחב הציוני, מרחבו הנפשי של האמן.⁴⁵⁹

כה הרבה נכתב על פונאר. ההתחלה היא כמדומה זו של סאקוביץ, עיתונאי פולני, שכתב - 'בזמן אמת' - יומן המתעד את מה שנקלט במבט ובמשמע אוזן מן הכפר הסמוך, את אירועי פונאר מה-11 ביולי 1941 עד ל-6 בנובמבר 1943. ככל הנראה הוא נרצח אז על-ידי ליטאים או גרמנים, אך אפשר שיש בנמצא רשימות נוספות אחרי התאריך הזה. העדות מגוף ראשון המהווה אחד המסמכים הקשים והמרתקים על אודות השואה, עובדה לחיבור מדעי בעיקר בכוח פעולתה של ד"ר רחל מרגוליס שזכתה לגיבוי אקדמי איתן.⁴⁶⁰ זה המשיך לסרט, הבמאית לימור פנחסוב בן יוסף והמפיק ירון כפתורי בן יוסף הפיקו סרט דוקומנטארי 'מכיוון היער'; פונאר קיבלה את הממד החזותי הדינמי שכל כך חסר, וכל כך משלים את יצירותיו של שמואל בק.

מחפשים סמלים חזותיים למקומות. הימים ימי מלחמת העולם הראשונה, תמונת קבר הגר"א בבית העלמין הישן זכתה להדפס אבן של הרמן שטרוק שהופיע ביצירתם המשותפת שלו ושל שניאור;⁴⁶¹ ברקע נמצאת המצודה, כך הוא מעמיד זה מול זה את שני סמלי וילנה היהודי והליטאי. הימים ימי מלחמת העולם השנייה, הסמל היהודי של וילנה הופך להיות הבור פונאר, יסוד נופי מכווער (במקור בורות לאחסון דלק) בלי קשר לתכליתו; אפשר שסמל חדש זה הוא אחד מעונשיה של וילנה.

לבד מקובנר, היה עוד מישהו שרמז כי וילנה היא עיר בלי שם. 'צסלב מילוש שווילנה השפיעה עליו עמוקות, כמו גם הכחדת יהודיה, כתב ב'עיר בלי שם':

מי יתן כבוד לעיר בלי שם / אחרי שמקצתם מתו ואחרים שוטפים את הזהב / או סוחרים בנשק בארצות רחוקות? / איזו חצוצרה מחותלת בקליפת ליבנה / תריע בפונאר לזכר הנעדרים, / בני בלי בית, הצעירים, האחים מן הלשכה שהתפזרה? [...]. בספריה, מתחת למגדל מעוטר בסימני המזלות, / נטל קונטרים קורט מקופסת

459 http://www1.yadvashem.org/exhibitions/Bak_heb/intro.html

460 פרסום המסמך הזה לא עבר בלא פרשות מביכות; הוצא לאור בלא רשותה של מרגוליס תוך פרסום מידע שגוי ושימוש בקטעים שכתבה. היה צורך במאבק משפטי כדי לעצור זאת.

461 שניאור ושטרוק, וילנה.

הטבק והיה מחייך, / כי למרות מטריניך, לא הכול אבוד. / ועל פני שביל העפר המפותל, בלב דרך המלך ללידה / נסעו עגלות של יהודים ושכווי היער צייץ מיוחם / בעמדו על קסדת איש חיל הפרשים של הארמיה הגדולה.⁴⁶²

לא כל הרמזים ברורים לקורא היהודי-ישראלי בהווה, והמרקחת הבינלאומית ההיסטורית שרקח המשורר לא מקילה על ההבנה, אך על רקע 'היהודים שנסעו - אי פעם - בעגלותיהם בדרך המלך ללידה' מהדהדת 'החצוצרה שתריע בפונאר לזכר הנעדרים',⁴⁶³ כדי להכריז על וילנה שנתלתה אי-פעם בירושלים כ'עיר בלי שם'; אפשר שה'גאון מווילנה' - בוילנה: שם רחוב, מוזיאון, פסל - מחזיר לה אות משמה.

462 מילוש, זורה השמש, עמ' 49.

463 האווירה הסודית כלשהו של 'אחים מן הלשכה שהתפזרה', 'קונטרים' היה 'אחד מן הפילומטים' איגוד צעירים חשאי בוילנה, בעל מגמות תרבותיות מתקדמות שבין מקימיו היה גם מיציקביץ. התקיים בין השנים 1817-1823 (הערתו של המתרגם).